

**Groene Kennis
Coöperatie**

Welzijn van Paarden

Inspiratie voor de onderwijspraktijk

Welzijn van Paarden

Voorwoord

Voor u ligt de docenthandleiding “Welzijn Paarden”. Dit onderwijsproduct, voor zowel MBO als HBO, is ontwikkeld binnen de kaders van het KIGO project “Waarborgen Paardenwelzijn”.

Via de regeling Kennisverspreiding en Innovatie Groen Onderwijs (KIGO) ondersteunt het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie de groene onderwijsinstellingen bij het opstellen en uitvoeren van een gezamenlijke innovatieagenda. Het GKC (Groene Kennis Coöperatie) is een innovatieplatform waar groene onderwijs- en onderzoeksinstellingen samen met bedrijfsleven en maatschappij werken aan kenniscirculatie en benutting van groene kennis. Alle activiteiten staan in dienst in het verbeteren van het groene onderwijs. Het project “Waarborgen Paardenwelzijn” valt onder het GKC programma Welzijn van Dieren. De KIGO middelen van het Ministerie zijn bestemd om GKC programma's te faciliteren.

Het overkoepelende doel van het KIGO project “Waarborgen Paardenwelzijn” is om middels bewustwording bij studenten, docenten en ondernemers het paardenwelzijn in Nederland te verbeteren. Om dit te kunnen realiseren zijn in de periode tussen september 2008 en maart 2011 een grote groep medewerkers van onderzoeks- en onderwijsinstellingen, bedrijfsleven als ook studenten actief geweest binnen een viertal deelprojecten.

Hun inspanningen hebben geleid tot onder andere de volgende eindproducten:

- Een docenthandleiding ‘welzijn paarden’ te gebruiken op MBO en HBO.
- Een digitale kalender met welzijns gerelateerde items die beschikbaar is via meerdere websites.
- Een welzijnsmonitor paarden. Voor de ontwikkeling hiervan is vanuit dit project ondersteuning gegenereerd.
- Een handboek en web applicatie om welzijnsinspecteurs op te leiden.

Om deze producten te introduceren in de hippische sector zijn symposia en workshops georganiseerd.

De volgende instellingen en personen hebben als projectmedewerkers bijgedragen aan het slagen van het KIGO project Waarborgen Paardenwelzijn:

WUR-ASG

Kathalijne Visser, Francesca Neijenhuis, Maudia van Wijhe Kiezebrink

Van Hall Larenstein

Gerrit de Jong, Audrey Burkard, Martine Hoos, Ilse Hendriksen, Heidi van den Brandt, Eva van Ekelenburg, Mieke Theunissen, Eveline Bus, Sharon Nijemanting, Hans van Tartwijk

NHB Deurne

Carolien Munsters, Annet Geerling

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inhoudsopgave	4
1 Algemene inleiding	6
2 Opbouw van het Plan van Aanpak	7
3 Logische leerlijn Paardenwelzijn	8
4 Inleiding MBO	10
5 Aansluiting bij onderwijsstructuur MBO	11
6 MBO kerntaken gekoppeld aan welzijnsthema's	12
7 Opbouw Showcases MBO	18
8 Uitwerking Showcases MBO	20
8.1 Showcase Paard en Sport niveau 4	20
8.2 Showcase Paard en Sport niveau 3	22
8.3 Showcase Paard en Sport niveau 2	24
8.4 Showcase Manager Paardenhouderij niveau 4	26
8.5 Showcase Dierverzorger Paardenhouderij niveau 3	28
8.6 Showcase Medewerker Paardenhouderij niveau 2	30
8.7 Showcase Dierenartsassistent paraveterinair niveau 4 (Horse & Health)	32
9 Algemene inleiding HBO	35
10 Aansluiting bij onderwijsstructuur HBO	36
11 Opbouw Showcases HBO	37
12 Uitwerking Showcases HBO	38
12.1 Welzijn na het spenen van veulens	
Onderwerpen: voeding, gedrag en gezondheid	38
12.2 Welzijn op stal	
Onderwerpen: huisvesting, gedrag en voeding	39
12.3 Wantoestanden op paardenmarkten	
Onderwerpen: hanteren van paarden en transport	41
12.4 Trainen van jonge paarden	
Onderwerpen: fokkerij, training en gezondheid	42
12.5 Gezonde paarden fokken	
Onderwerpen: fokkerij en gezondheid	43

12.6 Identificatie en Registratie bij paarden	
Onderwerpen: transport en gezondheid	44
12.7 Ruimtelijke ordening en paardenwelzijn	
Onderwerpen: gedrag en huisvesting	45
12.8 Nieuwe 'paardenmensen' op weg helpen	
Onderwerpen: hanteren van paarden en training	46
12.9 Geneesmiddelengebruik bij paarden	
Onderwerp: gezondheid	47
12.10 Gekwalificeerde 'paardenmensen'	
Onderwerpen: paraveterinair en complementaire beroepen	48
12.11 Ondernemen met paarden	
Onderwerpen: hanteren van paarden en gezondheid	49
12.12 Investeren in welzijn	
Onderwerpen: huisvesting	50
12.13 Vooruitgang boeken in paardenwelzijn	
Onderwerpen: huisvesting	51
12.14 Interactie tussen ruiter en paard	
Onderwerpen: gedrag en fysiologie van de ruiter	52
12.15 De ruiter en zijn beperkingen.	
Onderwerpen: training en hulpmiddelen en fysiologie van de ruiter	53
12.16 Cultuurverschillen t.a.v. het houden van paarden	
Onderwerpen: fokkerij en gezondheid	54
12.17 Cultuurverschillen t.a.v. het paardentoeisme in Europa	
Onderwerpen: hanteren van paarden	55
12.18 Attent personeel	
Onderwerpen: hanteren van paarden en paraveterinaire en complementaire beroepen	56
13 Tot slot	57
Bijlage	58
Bijlage I : Bronnenlijst MBO	58
Bijlage II : Bronnenlijst HBO	61

1. Algemene inleiding

In 1965 werd in Europees verband door de commissie Brambell een 'uitgangspunt voor een welzijnsdefinitie voor dieren' geformuleerd. Hierin stonden de vijf vrijheden van het dier:

- Vrijheid van dorst, honger en onjuiste voeding (gemakkelijke toegang tot vers water en tot een rantsoen waarmee gezondheid en vitaliteit worden onderhouden).
- Vrijheid van ongemak (geschikte leefomgeving inclusief onderdak en een comfortabele rustplaats).
- Vrijheid van pijn, verwonding en ziekte (preventie of snelle diagnose en behandeling).
- Vrijheid van angst en chronische stress (zorgen voor omstandigheden en behandelingen die geestelijk lijden vermijden).
- Vrijheid om een normaal gedragspatroon te kunnen vertonen (voldoende ruimte, juiste voorzieningen en gezelschap van soortgenoten).

De Dierenbescherming uitte eind januari 2008 haar grote zorg over het welzijn van paarden in Nederland. Maar liefst in een kwart van alle meldingen van dierenleed, die bij de Landelijke Inspectiedienst Dierenbescherming (LID) binnenkomen, gaat het om welzijnsproblemen van paarden en pony's. Het ging in deze gevallen met name om verwaarloosde hoeven, eenzame opsluiting of blootstelling aan weer en wind zonder beschutting. Er is momenteel veel aandacht voor dierenwelzijn, zowel in de politiek als in de media.

De sectorraad paarden, waarin de georganiseerde Nederlandse paardenhouderij samenwerkt, heeft op 13 januari 2009 een Plan van Aanpak voor de verbetering van het dierenwelzijn in de paardenhouderij aangeboden aan minister Verburg van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV).

Het ontwikkelen van het Plan van Aanpak sluit aan bij de nota Dierenwelzijn die in 2007 door de minister van LNV werd uitgebracht. Het verzoek om een dergelijk plan te maken, is door de sector met enthousiasme opgepakt.

"Als paardenhouderij zijn we het aan onze stand en aan onze dieren verplicht om te zorgen voor optimaal dierenwelzijn en om verbeteringen door te voeren waar dit mogelijk en zinvol is. Dit Plan van Aanpak laat zien dat onze complete sector hieraan een hoge prioriteit geeft", aldus voorzitter Johan Lokhorst van de Sectorraad Paarden bij de aanbidding van het plan.

In het onderwijs worden de paardenhouders van de toekomst opgeleid, waardoor op termijn het welzijnsaspect een vanzelfsprekendheid kan worden. Daarom is het onderwijs een uitstekend medium om een onderwerp als Dierenwelzijn aan de orde te stellen.

Om het thema paardenwelzijn meer te benadrukken in het hedendaagse onderwijs, biedt dit document het onderwijs (MBO en HBO) handreikingen (showcases) om welzijnsthema's met het huidige onderwijsprogramma verbinden. Deze showcases zijn gebaseerd op recente, praktijkgerichte onderwerpen om zo ook de koppeling te maken met het competentiegerichte onderwijs.

2. Opbouw van het Plan van Aanpak

Om te beginnen eerst een korte samenvatting uit het Plan van Aanpak van de Sectorraad paardenhouderij. Het Plan van Aanpak is geschreven voor het Verbeteren van Welzijn in de sector Paardenhouderij. Het Plan van Aanpak bestaat uit 2 delen. In het plan worden eerst kort de aandachtspunten, verbeteringen, actoren en termijnen van het "Plan van Aanpak Welzijn in de sector Paardenhouderij" samengevat. Hierna volgt het "Plan van Aanpak Welzijn in de sector Paardenhouderij, toelichting" waarin een onderbouwing wordt gegeven van de gekozen aandachtspunten. Deze zijn gerangschikt volgens de vijf vrijheden van Brambell. In deze toelichting komen ook aandachtspunten aan bod die op langere termijn opgenomen gaan worden, zoals onderzoek.

De onderwerpen van dit "Plan van Aanpak Welzijn in de sector Paardenhouderij" zijn de volgende:

- Huisvesting
- Voeding
- Training en hulpmiddelen
- Transport
- Fokkerij
- Paraveterinair en complementaire beroepen

Deze onderwerpen worden in dit document aangehouden als welzijns onderwerpen, aangevuld met de onderstaande onderwerpen omdat deze met elkaar samenhangen en niet los van elkaar gezien kunnen worden:

- Gedrag
- Fysiologie ruiter
- Hanteren paarden
- Gezondheid
- Fysiologie paard
- Didactiek

3. Logische leerlijn Paardenwelzijn

Het onderwerp welzijn voor paarden is een veelomvattend onderwerp. Het thema welzijn heeft raakvlakken met vrijwel alles wat met paarden te maken heeft. De onderstaande lijst is een weergave van hoe welzijn in een logische opbouw in onderwerpen die in het onderwijs aan bod komen verweven kunnen worden.

1 Welzijn

- 1.1 Terminologie en concepten
- 1.2 Stress
- 1.3 Behoeften
- 1.4 Vrijheden
- 1.5 Meten en herkennen van welzijn

2 Het gedomesticeerde paard

- 2.1 Evolutie
- 2.2 Zintuigen
- 2.3 Voeding en verteringstelsel
- 2.4 Ademhalingsstelsel
- 2.5 Leertheorieën van paarden

3 Gedrag

- 3.1 Natuurlijk gedrag
- 3.2 Afwijkend gedrag
  - 3.2.1 Stereotypieën
  - 3.2.2 Ongewenst gedrag
- 3.3 Interactie met mensen
- 3.4 Nieuwe ervaringen

4 Het houden van paarden

- 4.1 Huisvesting
  - 4.1.1 Mogelijkheden sociaal contact
  - 4.1.2 Afmetingen
  - 4.1.3 Bodembedekking
  - 4.1.4 Risico's op verwondingen en letsel (stal en weide)
  - 4.1.5 Verrijking en verstoring
- 4.2 Klimaat
  - 4.2.1 Luchtvochtigheid
  - 4.2.2 Luchtsnelheid
  - 4.2.3 Effectieve inlaat en uitlaat
  - 4.2.4 Temperatuur
  - 4.2.5 Licht
  - 4.2.6 Schadelijke stoffen
- 4.3 Voeding
  - 4.3.1 Voeding en drinken: o.a. behoeften, structuurrijkheid
  - 4.3.2 Voederfrequentie
  - 4.3.2 Voedingssupplementen
  - 4.3.3 Giftige planten

5 Het gebruik van paarden

- 5.1 Fokkerij
  - 5.1.1 Erfelijke gebreken
  - 5.1.2 Spenen
  - 5.1.3 Couperen en brandmerken
  - 5.1.4 Selectie op gedrag
- 5.2 Transport
  - 5.2.1 Tijdsduur en behoeften paard
  - 5.2.2 vervoermiddel: veiligheid en welzijn
  - 5.2.3 Paarden in het verkeer
- 5.3 Recreatie en sport
  - 5.3.1 Match van paard en ruiter
  - 5.3.2 Harnachement en hulpmiddelen
  - 5.3.3 Trainingsmethoden
  - 5.3.4 Ongeoorloofde middelen

6 Gezondheid

- 6.1 Het respiratoire systeem
  - 6.1.1 Aantasting van het ademhalingsstelsel
  - 6.1.2 Hoesten
  - 6.1.3 Ademhalingsfrequentie
  - 6.1.4 Manier van ademen
  - 6.1.5 Neusuitvloeiing
- 6.2 Huid en beharing
  - 6.2.1 Witte haren
  - 6.2.2 Huidafwijkingen
  - 6.2.3 Verse verwondingen
  - 6.2.4 Vachtconditie
  - 6.2.5 Verharen
  - 6.2.6 Schuren staart en manen
- 6.3 Body condition en mestconsistentie
  - 6.3.1 Body condition
  - 6.3.2 Mestconsistentie
- 6.4 Hoefkwaliteit en beweging
  - 6.4.1 Hoefconditie
  - 6.4.2 Hoefbeslag
  - 6.4.3 Beweging
- 6.5 Rug
- 6.6 Mond
  - 6.6.1 Tandens
  - 6.6.2 Mondhoeken
  - 6.6.3 Lagen
- 6.7 Ogen
- 6.8 Cosmetische ingrepen
  - 6.8.1 Tastharen
  - 6.8.2 Haren bij de oren
- 6.9 Thermocomfort en algemene indruk
  - 6.9.1 Thermocomfort
  - 6.9.2 Algemene indruk gezondheid

4. Inleiding MBO

Het middelbaar beroepsonderwijs bereidt mensen voor op de beroepspraktijk of een vervolgopleiding. Om de aansluiting op de arbeidsmarkt te garanderen hebben scholen voor middelbaar beroepsonderwijs uitgebreide contacten met het regionale bedrijfsleven, gemeenten en maatschappelijke organisaties. Gediplomeerden die verder willen leren, stromen door naar een vervolgopleiding binnen de eigen school of in het hbo. Bij alle opleidingen in het mbo staat de aansluiting met de praktijk voorop (www.mborraad.nl).

Vier niveau's

Het middelbaar beroepsonderwijs heeft opleidingen op vier niveaus. De duur van de opleidingen loopt uiteen van een half jaar tot vier jaar.

- **niveau 1:** **assistentenopleiding** voor eenvoudig uitvoerend werk. (een half tot één jaar).
- **niveau 2:** **basisberoepsopleiding** voor uitvoerend praktisch werk (twee tot drie jaar).
- **niveau 3:** **vakopleiding** tot zelfstandig beroepsbeoefenaar zelfstandig uitvoerend werk, brede inzetbaarheid (twee tot vier jaar).
- **niveau 4:** **middenkaderopleiding** (drie tot vier jaar) en specialistenopleiding (kopstudie van één tot twee jaar), volledig zelfstandig uitvoerend werk, brede inzetbaarheid of specialisatie.

Kwalificatiestructuur

Wat een leerling moet kennen en kunnen voor een diploma is vastgelegd in de kwalificatiestructuur. Scholen en bedrijfsleven werken momenteel samen aan een omvangrijke vernieuwing van deze kwalificatiestructuur en het onderwijs. In de kwalificatiestructuur van de dieropleidingen komt welzijn als thema regelmatig voor. Scholen hebben daardoor de mogelijkheid dit thema in het onderwijs te verwerken.

Of de MBO student na het behalen van zijn diploma nu doorstroomt naar een vervolgopleiding, of kiest om als startend beroepsbeoefenaar aan de slag te gaan in de paardensector, de MBO opleiding zal de basis vormen voor zijn kennis, vaardigheden en beroepshouding. Omdat dierenwelzijn op dit moment een "hot item" is in de samenleving, politiek en bedrijfsleven zal het onderwijs hierin een belangrijke rol spelen.

Dit document is bedoeld als inspiratiebron voor MBO docenten om dierenwelzijn binnen de MBO paardenopleidingen op de kaart te zetten.

5. Aansluiting bij onderwijsstructuur MBO

In het MBO wordt gewerkt volgens de richtlijnen van competentiegericht onderwijs. Er zijn 25 algemene (SHL) competenties geformuleerd die verwerkt worden in kerntaken en werkprocessen die gericht zijn op de vakrichtingen: paardenhouderij, paardensport, hoefsmederij en paraveterinair (Horse en Health).

In dit document zijn de welzijnsaspecten gekoppeld aan de kerntaken die in het MBO gebruikt worden. Elke vakrichting binnen de agrarische MBO opleidingen heeft zijn eigen set kerntaken, waar bij verschillende kerntaken sprake is van overlap.

De belangrijkste kerntaken uit de diverse opleidingen in relatie tot dierenwelzijn, die in het agrarische MBO voorkomen zijn:

1. Voert dagelijkse zorg uit op dierhouderij.
2. Voert en verzorgt dieren.
3. Organiseert dierlijke productie en draagt zorg voor uitvoering.
4. Coördineert werkzaamheden.
5. Verzorgt instructie.
6. Ontwikkelt sporttechnisch beleid en stuurt sporttechnisch kader aan.
7. Ontwikkelt en onderhoudt eigen competenties.

8. Voert publieksgerichte activiteiten uit.
9. Onderneemt.
10. Beheert receptie en apotheek.
11. Assisteert bij onderzoek en behandelingen.
12. Voert en verzorgt gezonde dieren en begeleidt voortplanting.
13. Draagt zorg voor opgenomen dieren en verleent eerste hulp.
14. Verricht laboratoriumwerkzaamheden en voert diagnostische handelingen uit.
15. Bekapt, beslaat en geeft advies.

In de kwalificatiedossiers van het MBO zijn aan de kerntaken de werkprocessen gekoppeld, die meer vertellen over de vak inhoud. Het voert te ver om in dit document de voorbeelden uit te werken op het niveau van werkprocessen, maar in het toeschrijven van welzijnsthema's aan de kerntaken zijn de werkprocessen bepalend geweest.

Voorbeeld ¹:

Kerntaak	Bijbehorende werkprocessen	Welzijnsthema
Voert dagelijkse zorg uit op dierhouderij.	<ul style="list-style-type: none"> • Draagt zorg voor stalling en vervoer van dieren. • Draagt zorg voor water- en voedselvoorziening van dieren. • Draagt zorg voor gezondheid en welzijn van dieren. 	<ul style="list-style-type: none"> • Voeding • Transport • Gezondheid • Huisvesting

¹ Gebaseerd op de kwalificatiedossiers schooljaar 2010 - 2011

6. MBO Kerntaken gekoppeld aan welzijnsthema's

In dit overzicht is de koppeling gemaakt tussen de kerntaken en mogelijke welzijnsthema's.

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Voert dagelijkse zorg uit op dierhouderij.	Voeding	Juiste samenstelling van voeding in relatie tot gebruiksdoel van het paard.	Het rantsoen van het paard is dusdanig samengesteld dat deze zo goed mogelijk tegemoet komt aan de natuurlijke behoefte van het paard.
	Transport	Veilig transport indien de paarden verplaatst moeten worden.	Het paard wordt zodanig getransporteerd, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	Hanteren	Hanteren van het paard tijdens dagelijkse werkzaamheden.	Het paard wordt zodanig gehanteerd, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	Gedrag	Natuurlijk gedrag van paarden.	De student is dusdanig bekend met het natuurlijk gedrag van paarden, dat hij in staat is het paard tijdens de dagelijkse verzorging vrij te houden van fysieke en psychische ongemakken.
Voert en verzorgt dieren.	Voeding	Juiste samenstelling van voeding in relatie tot gebruiksdoel van het paard.	Het rantsoen van het paard is dusdanig samengesteld dat deze zo goed mogelijk tegemoet komt aan de natuurlijke behoefte van het paard.
	Hanteren	Hanteren van het paard tijdens dagelijkse werkzaamheden.	Het paard wordt zodanig gehanteerd, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	Gezondheid	Basis gezondheidsbeoordeling.	De student is in staat, gedurende het voeren en verzorgen de gezondheid van de paarden te monitoren en afwijkingen vast te stellen.

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Organiseert dierlijke productie en draagt zorg voor uitvoering.	Training	Goede opbouw van training en het inzetten van het juiste paard voor bepaalde werkzaamheden.	De student bouwt op een verantwoorde wijze de trainingsconditie van de paarden op en kiest zorgvuldig het paard bij de aard van het werk (bijv. manegelessen).
Coördineert werkzaamheden.	Managen Delegeren Begeleiden	Kennis en vaardigheden versus verantwoordelijkheid voor de werkzaamheden.	De student coördineert werkzaamheden dusdanig dat medewerkers het welzijn van het paard tijdens de werkzaamheden kan borgen, door voldoende kennis en ervaring.
Verzorgt instructie.	Gedrag	Hanteren van stress bij mens en paard in een onbekende omgeving.	Het paard wordt zodanig begeleid in een vreemde omgeving, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	Transport	Veilig transport naar de plaats van de wedstrijd.	Het paard wordt zodanig getransporteerd, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	Fysiologie ruiters	Fitheid van de ruiters in relatie tot de belasting van het paard.	De ruiters worden zodanig getraind, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	Instructie geven	Instrueren van ruiters.	De ruiters krijgen zodanig instructie dat deze het paard vrij houdt van fysieke en psychische ongemakken.
	Materiaalgebruik	Inzetten van materiaal (zoals hindernismateriaal en hulpteugels).	De student maakt in zijn instructies zodanig gebruik van materialen dat het paard hierbij vrij gehouden wordt van fysieke en psychische ongemakken.
Draagt zorg voor stalling en vervoer.	Huisvesting	Huisvestingsvormen in relatie tot welzijn en wettelijke normen.	De huisvesting van het paard is zodanig dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	Transport	Veilig transport indien de paarden verplaatst moeten worden.	Het paard wordt zodanig getransporteerd, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.

>> vervolg 6: MBO Kerntaken gekoppeld aan welzijnsthema's

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Ontwikkelt sporttechnisch beleid en stuurt sporttechnisch kader aan.	Aansturen medewerkers	Het aansturen van medewerkers ten aanzien van alle voorkomende werkzaamheden.	De student coördineert werkzaamheden dusdanig dat medewerkers het welzijn van het paard tijdens de werkzaamheden kan borgen, door voldoende kennis en ervaring.
	Beleid maken	Welzijn als speerpunt opnemen in het beleid van het bedrijf.	De student is in staat welzijn op een concrete manier te implementeren in de bedrijfsvoering.
	Voorlichting	Voorlichting aan derden geven over beleid ten aanzien van welzijn.	De student licht bezoekers van het bedrijf voor over het bedrijfsbeleid met betrekking tot welzijn.
Ontwikkelt en onderhoudt eigen competenties.	Reflectie	Reflecteren op het eigen handelen ten aanzien van welzijn.	De student reflecteert voortdurend op zijn eigen handelen ten aanzien van welzijn.
	Training	Trainen van eigen fitheid.	De student onderhoudt zijn eigen kennis en vaardigheden dusdanig dat hij te allen tijde in staat is te voldoen aan de actuele welzijns-criteria.
Voert publieksgerichte activiteiten uit.	Organiseren evenementen	Het borgen van welzijn tijdens evenementen.	De student draagt tijdens de organisatie van evenementen zorg voor welzijn, zodat de betrokken paarden vrij zijn van fysieke en psychische ongemakken.
	Voorlichting	Voorlichting aan derden geven over beleid ten aanzien van welzijn.	De student licht bezoekers van het evenement voor over het beleid met betrekking tot welzijn. De student is in staat presentaties te geven over het onderwerp welzijn.

>> vervolg 6: MBO Kerntaken gekoppeld aan welzijnsthema's

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Onderneemt	Bedrijfsvoering	Beleid maken ten aanzien van welzijnsthema's.	De student borgt de welzijnsthema's in zijn ondernemingsplan.
Beheert receptie en apotheek.	Gezondheid	Inschatten van problematiek en adviseren.	De student kan de informatie van de klant inschatten, zodat er goed advies gegeven kan worden, of doorverwezen kan worden naar de dierenarts. De student kan onderscheid maken tussen "spoedgevallen" en klantvragen met minder prioriteit
Assisteert bij onderzoek en behandelingen.	Gezondheid	Gespecialiseerde gezondheidsbeoordeling.	De student is in staat om tijdens onderzoek en behandelingen de gezondheidstoestand van het paard voortdurend te monitoren en afwijkingen vast te stellen en te rapporteren.
	Hanteren	Hanteren en fixeren van paarden die een behandeling ondergaan.	Het paard wordt zodanig gehanteerd en gefixeerd gedurende behandelingen en onderzoeken dat deze zo veel mogelijk vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
Begeleidt bij voortplanting.	Gezondheid	Gespecialiseerde gezondheidsbeoordeling.	De student is in staat om tijdens de voortplantingscyclus de gezondheids-toestand van het paard voortdurend te monitoren en afwijkingen vast te stellen en te rapporteren.
	Begeleiden voorplanting	Het hanteren en fixeren van het paard tijdens handelingen gedurende het voortplantingsproces.	Het paard wordt zodanig gehanteerd en gefixeerd tijdens handelingen gedurende het voortplantingsproces dat deze zo veel mogelijk vrij is van fysieke en psychische ongemakken.

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Draagt zorg voor opgenomen dieren en verleent eerste hulp.	Voeding	Juiste samenstelling van voeding in relatie tot de reden van opname van het paard.	Het rantsoen van het paard is dusdanig samengesteld dat deze zo goed mogelijk tegemoet komt aan de behoefte van het paard gedurende de opname.
	Hanteren	Hanteren van het paard tijdens de opgenomen periode.	Het paard wordt zodanig gehanteerd, dat deze zoveel mogelijk vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	EHBO	Het verlenen van EHBO aan paarden.	De student is bij calamiteiten in staat EHBO te verlenen aan het paard, zodat er een zo groot mogelijke beperking van fysieke en psychische ongemakken gegarandeerd wordt.
Verricht laboratoriumwerkzaamheden en voert diagnostische handelingen uit.	Onderzoek	Het constateren van afwijkingen bij onderzoek (bijv. wormbesmetting).	De student is in staat om tijdens diagnostisch onderzoek afwijkingen te constateren en te rapporteren.
Bekapt, beslaat en geeft advies.	Bekappen	Het bekappen van het paard.	De student is in staat het paard dusdanig te bekappen dat hierbij zo optimaal mogelijk tegemoet gekomen wordt aan de gang en beenstand van het paard en het gebruiksdoel.
	Beslaan	Het beslaan van paarden.	De student is in staat het paard dusdanig te beslaan dat hierbij zo optimaal mogelijk tegemoet gekomen wordt aan de gang en beenstand van het paard en het gebruiksdoel.
	Adviseren	Het adviseren van paardeneigenaren over hoefverzorging.	De student is in staat zijn klant het juiste advies te geven met betrekking tot de hoefverzorging, zodat het paard vrij blijft van fysieke ongemakken.

7. Opbouw Showcases MBO

De handreikingen worden gegeven door middel van showcases. De opzet van de showcases is bedoeld om inspiratie te bieden voor de docent om het thema welzijn te integreren in het onderwijs dat aangeboden wordt. Omdat iedere Mbo instelling het onderwijs op eigen wijze vormgeeft, zijn de handreikingen algemeen van aard. Zo kunnen ze gemakkelijk aangepast worden aan de werkwijze die het Mbo instelling hanteert. Of er nu gewerkt wordt vanuit traditionele lessen en instructies, of vanuit leerarrangementen, thema's of beroepssituaties, de showcase kan door docenten altijd passend gemaakt worden, naar eigen inzicht.

De showcase heeft een vaste structuur. Hierin komen telkens dezelfde uitgangspunten terug. De showcase is ontworpen naar aanleiding van één voorbeeld uit het overkoepelende schema met welzijnsthema's:

Kerntaak:

De kerntaak staat beschreven in de Groene Standaard, aan deze kerntaken zijn op basis van de werkprocessen welzijnsthema's gekoppeld. Daarna wordt aangegeven welk onderwerp van het thema wordt gebruikt in deze kerntaak. Vervolgens wordt in de adviesomschrijving weergegeven wat de student moet doen om dit welzijnsthema goed uit te voeren.

Vereiste beginsituatie:

Wat moet de deelnemer kennen en kunnen voordat hij met het onderwerp uit de showcase aan de slag gaat? (Kennis en Vaardigheden).

Situatiebeschrijving:

Er wordt een situatie beschreven die werkelijk in de beroepspraktijk zou kunnen voorkomen. Hier is voor gekozen om op deze manier de context van de showcase te illustreren.

Leeractiviteiten:

Welke kennis en vaardigheden verwerft de deelnemer als hij met het onderwerp van

de showcase aan de slag zal gaan? En welke beroepshouding wordt verwacht? Hiermee wordt de link gelegd met de SHL competenties die opgebouwd zijn uit kennis, vaardigheden en beroepshouding².

Resultaat en beoordeling:

Wat is het behaalde resultaat als de deelnemer gewerkt heeft aan de showcase? Op welke manier kan de kerntaak beoordeeld worden?

Benodigde materialen:

Welke materialen zijn nodig bij het werken aan de showcase?

Mogelijke uitbreiding van complexiteit:

Hoe kan het onderwerp eventueel verder uitgebreid worden of aansluiten op een hoger niveau?

Bronnen:

Welke bronnen kan de deelnemer of docent gebruiken als naslagwerk, voorbereiding van een instructie, een les, etc?

8. Uitwerking showcases MBO

8.1 Showcase Paard en Sport niveau 4

Deze showcase is gebaseerd op de volgende MBO kerntaak:

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Organiseert dierlijke productie en draagt zorg voor uitvoering.	Training	Goede opbouw van training en het inzetten van het juiste paard voor bepaalde werkzaamheden.	De student bouwt op een verantwoorde wijze de trainingsconditie van de paarden op en kiest zorgvuldig het paard bij de aard van het werk (bijv. manegelessen).

Vereiste beginsituatie

De deelnemer heeft kennis van:

- Anatomie paard
- Basis trainingsopbouw
- Basis blessurepreventie en behandeling
- Basiskennis rijden
- Basiskennis longeren

De deelnemer is in staat de volgende vaardigheden uit te voeren:

- Het bieden van de benodigde zorg bij revalidatieprocessen.
- Rijden
- Longeren

Situatiebeschrijving

Stel je voor je werkt op een dressuurstal en jij krijgt de taak om een paard dat hersteld is van een peesblessure te trainen. Omdat het belangrijk is dat de training van het paard met beleid wordt opgebouwd, maak je een trainingsschema om het paard binnen de beschikbare tijd op zijn oude niveau terug te brengen. De behandelend dierenarts heeft uiteraard een advies gegeven over de opbouw van de training om stagnatie in het revalidatieproces te voorkomen. Het is belangrijk om dit advies te verwerken in het trainingsschema.

Leeractiviteiten

De deelnemer verwerft kennis van:

- Verdieping trainingsopbouw
- Verdieping blessurepreventie en behandeling.
- Fysiologie paard
- Theorie rijden
- Theorie longeren
- Revalidatieprocessen en -technieken

De deelnemer verwerft de volgende vaardigheden:

- Het opstellen van een trainingsschema met daarin geïntegreerd: voeding, verzorging, huisvesting, trainingsfaciliteiten, trainingsmethode(s) gebruiksdoel, trainingsfasen en veterinaire adviezen.*
- Het uitvoeren van een trainingsschema met daarin geïntegreerd: voeding, verzorging, huisvesting, trainingsfaciliteiten, trainingsmethode(s), gebruiksdoel, trainingsfasen en veterinaire adviezen.

De deelnemer werkt aan de volgende aspecten van de beroepshouding:

- Oog hebben voor de gezondheid van het paard ten behoeve van dierenwelzijn.
- Tijdig signaleren van afwijkingen in de gezondheid van het paard en het nemen van adequate maatregelen.

* Op deze leeractiviteit ligt de nadruk tijdens deze showcase.

Mogelijk onderliggende competenties die bijdragen aan de juiste beroepshouding³

- A: Beslissen en activiteiten initiëren
- F: Ethisch en integer handelen
- J: Formuleren en rapporteren
- K: Vakdeskundigheid toepassen
- L: Materialen en middelen inzetten
- Q: Plannen en organiseren
- S: Kwaliteit leveren
- T: Instructies en procedures volgen
- U: Omgaan met verandering en aanpassen

Resultaat

- De deelnemer is in staat een goed onderbouwd trainingsschema op te stellen. Daarbij zijn de volgende elementen geïntegreerd: voeding, verzorging, huisvesting, trainingsfaciliteiten, trainingsmethode(s) gebruiksdoel, trainingsfasen en veterinaire adviezen.

Deze kerntaak kan beoordeeld worden aan de hand van een uitgewerkte opdracht, een presentatie of een werkstuk/verslag.

³ Gebaseerd op Herik, K. van den. en Winkler, P. Competentiepoeket, MBO niveau 3-4, Nederland: Eisma Edumedia

Mogelijke uitbreiding van complexiteit

- Het uitvoeren van een trainingsschema in de beroepspraktijk. De deelnemer beschrijft het advies dat de dierenarts zou kunnen geven.
- De deelnemer zoekt uit welke veterinaire curatieve middelen ingezet kunnen worden bij verschillende peesblessures.
- De werking van verschillende behandelingsmethoden.

Bronnen

- Educatieve Content Catalogus, Groenkennisnet
1. Breukink, J.H. (2007). Gezondheid en ziekte bij paarden. Nederland: Tirion Natuur
  4. Offereins, E. (2005). Paardenbenen. Nederland
  8. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid 3, Kreupelheid en revalidatie. Nederland: Reed business
  17. Haanstra, L. (2000). Longeren met Lammert Haanstra. Nederland: Tirion Natuur

8.2 Showcase Paard en Sport niveau 3

De showcase is gebaseerd op de volgende kerntaak:

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Verzorgt instructie.	Gedrag	Hanteren van stress bij mens en paard in een onbekende omgeving.	Het paard wordt zodanig begeleid in een vreemde omgeving, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	Transport	Veilig transport naar de plaats van de wedstrijd.	Het paard wordt zodanig getransporteerd, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.

Vereiste beginsituatie

De deelnemer heeft kennis van:

- Het paard is een vluchtdier, gewoontedier en kuddedier.

De deelnemer is in staat de volgende vaardigheden uit te voeren:

- Het hanteren van een paard.

Situatiebeschrijving

Stel je voor dat je werkt op een wedstrijd/handelsstal. Op deze stal wisselt het paardenbestand regelmatig maar ook gaan de paarden regelmatig op concours. Het komt vaak voor dat de paarden op transport gaan. De bedrijfsleider vraagt jou de paarden transportklaar te maken. Het is van belang dat jij het zo regelt dat ze zo weg kunnen rijden voor de handel of concours.

Leeractiviteiten

De deelnemer verwerft kennis over:

- Verschillende transportmiddelen.
- Wet,- en regelgeving van transporteren (van paarden).*
- Onderhoud van trailer/vrachtwagen.

De deelnemer verwerft de volgende vaardigheden:

- Het paard wedstrijd/transportklaar maken.
- Het paard de transportbeschermers/transportbandages om doen.
- Het aanbrengen van een staartbandage
- Het paard op de trailer/vrachtwagen zetten.*
- Het vastzetten van de paarden op de trailer/vrachtwagen.*
- Het voorbereiden van voeding/watervoorziening voor lang transport.
- Het aan en afkoppelen van trailer aan de auto.
- Het paard afladen van de trailer/vrachtwagen.*
- Het reinigen en ontsmetten van de trailer/vrachtwagen.
- Het vaststellen van benodigheden van de trailer/vrachtwagen.

De deelnemer werkt aan de volgende aspecten van een beroepshouding:

- Draagt tijdens laden van het paard zorg voor het voorkomen van calamiteiten.*
- Hanteert de door de sector gestelde normen en waarden met name t.a.v. dierenwelzijn.

- Neemt indien nodig maatregelen om knelpunten te voorkomen.*
- Zelfstandig en pro - actief handelen.*

* Op deze leeractiviteiten ligt de nadruk tijdens deze showcase.

Mogelijke onderliggende competenties die bijdragen aan een juiste beroepshouding ⁴

- A: Beslissen en activiteiten initiëren
- B: Aansturen
- C: Begeleiden
- E: Samenwerken en overleggen
- F: Ethisch en integer handelen
- H: Overtuigen en beïnvloeden
- K: Vakdeskundigheid toepassen
- L: Materialen en middelen inzetten

Resultaat

- De deelnemer is in staat om transport van een paard voor te bereiden (trailer/vrachtwagen).
- De deelnemer is in staat om op een veilige manier het paard transportklaar te maken en hierbij het paardenwelzijn te waarborgen.
- De deelnemer is in staat het paard op een veilige manier te laden en hierbij het paardenwelzijn te waarborgen.
- De deelnemer is in staat het paard op een veilige manier uit te laden en hierbij het paardenwelzijn te waarborgen.
- De deelnemer is in staat trailer en vrachtwagen te onderhouden en zo nodig te ontsmetten (evt. koppelen aan les nemen hygiënische maatregelen).

Het resultaat kan worden getoetst door middel van een theorie en een praktijktoets. In de praktijktoets kan een gesimuleerde situatie worden geschetst.

Benodigde materialen

- Trailer/vrachtwagen
- Paard
- Staartbandages
- Transportbeschermers/bandages
- Auto
- Halster en halstertouw

Mogelijke uitbereiding van complexiteit

- Het opzetten van een transportcursus (niv.3/4).
- Laadproblemen oplossen.
- Omgaan met calamiteiten tijdens transport.
- Het transporteren van zieke paarden.

Bronnen

51. Ontwikkelcentrum. Harnachement en transport opdrachten. Nederland
52. Ontwikkelcentrum. Harnachement en transport. Nederland
53. Ritter, G., & Reifert, F. (2000). Paarden veilig transporteren. Nederland: Tirion.
54. Van Daalen, T. (2002). Trailerleven. Bit, (87/88), 42-43.
55. Van Daalen, T. (2002). Eng wiebelhokje: belevenissen van een paard in de trailer. Bit,(87/88), 50-53.
56. Van Dijk, D. (2006). Aanschaf van een trailer: kopen is één, schoonhouden twee. Hoefslag,58 (42), 36-39.
57. Wetsteen, R. en Reitsma, B. (2002). Trailerreis. Bit, (87/88), 55.
58. Rijnders, D. (2006). Laadproblemen. Hoefslag, 58, (42), 10-13.
59. Geyskens, E. (2007). Transport van paarden. Nederland Educatieve Content Catalogus, Groenkennisnet

8.3 Showcase Paard en Sport niveau 2

Deze showcase is gebaseerd op de volgende MBO kerntaak:

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Draagt zorg voor stalling en vervoer.	Huisvesting		Het paard wordt zodanig gehanteerd, dat deze vrij is van fysieke en psychische ongemakken.

Vereiste beginsituatie

De deelnemer heeft kennis van:

- Het natuurlijke gedrag van een paard, kuddedier, vluchtdier en gewoontedier.

De deelnemer is in staat de volgende vaardigheden uit te voeren:

- Geen vereiste beginsituatie.

Situatiebeschrijving

Stel je voor dat je werkt op een manege en je moet onder begeleiding een paard klaarzetten voor een klinische keuring door de dierenarts. Het is de bedoeling dat jij ook assisteert bij de klinische keuring, waarbij jij o.a. het paard moet monstern op een rechte lijn. Eventueel wordt jou ook gevraagd om een praam te gebruiken.

Leeractiviteiten

De deelnemer verwerft kennis van:

- Basis gezondheidsleer (gezond paard/ziek paard).
- Basis hanteren.*
- Materiaalgebruik.*

De deelnemer verwerft de volgende vaardigheden:

- Het op een veilige manier hanteren van een paard van verschillende leeftijden, geslacht en grootte.*
- Het monstern van het paard.*
- Het gebruik van dwangmiddelen. (praam/kluisters etc.)

De deelnemer werkt aan de volgende aspecten van de beroepshouding:

- Oog hebben voor dierenwelzijn tijdens het hanteren en indien nodig fixeren van een paard.*

* Op deze leeractiviteiten ligt de nadruk tijdens deze showcase.

Mogelijk onderliggende competenties die bijdragen aan de juiste beroepshouding⁵

- A: Beslissen en activiteiten initiëren
- D: Aandacht en begrip tonen
- E: Samenwerken en overleggen
- P: Leren
- T: Instructies en procedures opvolgen

Resultaat

- De deelnemer is in staat om onder begeleiding in opdracht van iemand een paard op de juiste en veilige manier te hanteren en eventuele dwangmiddelen te gebruiken.
- De deelnemer is in staat het paard op een veilige manier te monstern op de rechte lijn.
- De deelnemer is in staat het paard op de cirkel (harde en zachte bodem) te longeren ten behoeve van een veterinaire keuring.
- Bij het benaderen/hanteren neemt de deelnemer het feit dat een paard een vluchtdier, kuddedier en gewoontedier is in acht.

Het resultaat kan worden getoetst aan de hand van een praktijktoets. In de praktijktoets kan een gesimuleerde situatie worden geschetst.

Benodigde materialen:

- Halster
- Halstertouw
- Paard
- Hoevenkrabber
- Thermometer
- Praam
- Longeerlijn
- Longeerzweep

Mogelijke uitbreiding van complexiteit:

- Het uitvoeren van een basis gezondheidscheck (APT) (waarom juist in deze volgorde?) gerelateerd aan stress en welzijn.
- Het longeren/monstern op de zachte/harde volte.

Hoe mogelijk te implementeren in de les?

Deze onderwerpen zijn goed in te passen in praktijklessen. Het is aan de docent hoe hij dit indeelt en wat hij in de les gebruikt. Een aantal van de onderwerpen beschreven in de didactische werkwijze is bruikbaar als achtergrond informatie.

Bronnen

- Groenkennisnet, Educatieve Content Catalogus.
- 49. Dierendonck van, M. en Laarakker, E. en Voest, E. (2009). Het Tevreden Paard. Nederland: Fontaine Uitgevers B.V.
- 50. Rose, M.(2000).Handboek voor de stalmeester. Nederland: Tirion Uitgevers

⁵ Gebaseerd op Herik, K. van den. en Winkler, P. Competentiepocket, MBO niveau 3-4, Nederland: Eisma Edumedia

8.4 Showcase Manager Paardenhouderij niveau 4

De showcase is gebaseerd op de volgende kerntaak:

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Voert en verzorgt dieren.	Gezondheid	Basis gezondheidsbeoordeling.	De student is in staat, gedurende het voeren en verzorgen de gezondheid van de paarden te monitoren en afwijkingen vast te stellen.

Vereiste beginsituatie

De deelnemer heeft kennis van:

- De natuurlijke behoeften van een paard.
- Basiskennis gedrag van een paard.

De deelnemer is in staat de volgende vaardigheden uit te voeren:

- Geen vereiste beginsituatie.

Situatiebeschrijving

Stel je voor dat het bedrijf waar jij stage loopt uitbreidingsplannen heeft. Er wordt een nieuwe stal geplaatst waar 30 paarden gehuisvest zullen worden. Jouw stagebegeleider geeft jou voor je stage de opdracht om een plan te maken voor de wijze waarop deze 30 paarden in deze nieuwe accommodatie gehuisvest zullen worden. Hij vraagt jou uit te zoeken welke wettelijke richtlijnen hiervoor reeds omschreven zijn, maar ook of je rekening wilt houden met toekomstige ontwikkelingen. Het zou immers vervelend zijn als de huisvesting binnen een paar jaar weer aangepast moet worden, omdat het niet meer aan de normen voldoet. Het bedrijf waar je stage loopt heeft het welzijn van de paarden hoog in het vaandel staan. Zij willen voorkomen dat paarden stalondeugden ontwikkelen. Maar ook de uitstraling van de huisvesting vinden zij belangrijk, om een goede indruk te maken op hun klanten.

Leeractiviteiten

De deelnemer verwerft kennis over:

- De welzijnsnota ten aanzien van huisvesting voor paarden.
- Wettelijke normen ten aanzien van huisvesting voor paarden.*
- Toepassing van diverse huisvestings-systemen.
- Toepassing van diverse materialen ten behoeve van stalinrichting.

De deelnemer verwerft de volgende vaardigheden:

- Meten en berekenen van (gewenste) oppervlaktematen.
- Meten en berekenen van diverse relevante gegevens als: afschot, luchtweerstand, luchtvochtigheid etc.
- Ontwerpen van een huisvestingsunit.*

De deelnemer werkt aan de volgende aspecten van een beroepshouding:

- De deelnemer houdt bij het maken van zijn (materiaal)keuzes rekening met de welzijnsaspecten van het paard en verliest daarbij niet de opdracht van de stagebegeleider uit het oog.*

* Op deze leeractiviteiten ligt de nadruk tijdens deze showcase.

Mogelijke onderliggende competenties die bijdragen aan een juiste beroepshouding⁶

- A: Beslissen en activiteiten initiëren
- E: Samenwerken en overleggen
- H: Overtuigen en beïnvloeden
- I: Presenteren
- K: Vakdeskundigheid toepassen
- L: Materialen en middelen inzetten
- M: Analyseren
- N: Onderzoeken
- O: Creëren en innoveren
- R: Op de behoeften en verwachtingen van de "klant" richten
- Y: Bedrijfsmatig handelen

Resultaat

- De deelnemer is in staat de juiste afmetingen voor huisvesting te berekenen en toe te passen.
- De deelnemer is in staat om een plan te maken die een goed klimaat in de huisvesting waarborgt.
- De deelnemer is in staat zijn huisvestingsplan te presenteren en te onderbouwen vanuit de regelgeving ten aanzien van welzijn.
- De deelnemer is in staat een goede balans te vinden voor het dilemma ten aanzien van representativiteit van de huisvesting tegenover dierenwelzijn.

Het resultaat kan worden getoetst door middel van een presentatie van het huisvestingsplan (eventueel met maquette).

Benodigde materialen

- Internet
- Randvoorwaarden ten aanzien van de ruimte die ingericht mag worden.
- Rekenmachine
- Hygrometer
- Meetlinten
- Tekenmateriaal (eventueel materiaal voor het bouwen van een maquette).

Mogelijke uitbereiding van complexiteit

- Het inrichten van een volledig paardenbedrijf.
- Het maken van een sluitende begroting.

Bronnen

49. Pieters, A. ; Vink, I. ; Wolbers, H. (1998). Handboek huisvesting paarden. The Netherlands: Praktijkonderzoek Rundvee, Schapen en Paarden (RP). [online] cited 12.02.2011, <http://www.pv.wageningen-ur.nl/producten/boeken/themaboek/rsp/Themaboek%2033%20-%20Handboek%20Huisvesting%20Paarden.pdf>.
50. Kiley-Worthington, M. (2009). De natuur van het paard. Nederlands: Bloemendal uitgevers

⁶ Gebaseerd op Herik, K. van den. en Winkler, P. Competentiepoeket, MBO niveau 3-4, Nederland: Eisma Edumedia

8.5 Showcase Diervorzorger Paardenhouderij niveau 3

De showcase is gebaseerd op de volgende kerntaak:

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Voert en verzorgt dieren.	Gezondheid	Basis gezondheidsbeoordeling.	De student is in staat, gedurende het voeren en verzorgen de gezondheid van de paarden te monitoren en afwijkingen vast te stellen.

Vereiste beginsituatie

De deelnemer heeft kennis van:

Basiskennis gedrag van een paard.

De deelnemer is in staat de volgende vaardigheden uit te voeren:

- Het hanteren van een paard tijdens de dagelijkse gang van zaken in stressvrije situaties.

Situatiebeschrijving

Stel je voor dat jij op je stagebedrijf dagelijks zelfstandig de paarden mag voeren. Tijdens de ochtendronde zie je dat één van de paarden in een hoekje van de stal staat. Ook als je het voer aanbiedt komt het paard niet in beweging. Je maakt je zorgen en je waarschuwt je praktijkbegeleider. Hij vraagt jou bij het paard de gezondheidsparameters te controleren en dit vervolgens aan hem te rapporteren, zodat de beslissing genomen kan worden of de veearts gewaarschuwd moet worden.

Leeractiviteiten

De deelnemer verwerft kennis over:

- De normaalwaarden van de gezondheidsparameters van het paard.*

De deelnemer verwerft de volgende vaardigheden:

- Het waarnemen en indien van toepassing, meten van de gezondheidsparameters van het paard.*

- Het vaststellen van afwijkingen in de gezondheidsparameters van het paard.
- Het omgaan met het paard in situaties die stress op kunnen roepen.
- Het kunnen inschatten of er middelen nodig zijn om het paard te fixeren en indien nodig deze middelen toepassen.

De deelnemer werkt aan de volgende aspecten van een beroepshouding:

- Oog hebben voor de gezondheid van het paard ten behoeve van dierenwelzijn en overleggen met de leidinggevende.*

* Op deze leeractiviteiten ligt de nadruk tijdens deze showcase.

Mogelijke onderliggende competenties die bijdragen aan een juiste beroepshouding ⁷

- A: Beslissen en activiteiten initiëren
- E: Samenwerken en overleggen
- F: Ethisch en integer handelen
- K: Vakdeskundigheid toepassen
- L: Materialen en middelen inzetten
- T: Instructies en procedures opvolgen

Resultaat

- De deelnemer is in staat de gezondheidsparameters bij het paard systematisch waar te nemen en te meten.
- De deelnemer is in staat het paard in stressvolle situaties en bij stressvolle handelingen te hanteren en indien nodig te fixeren.
- De deelnemer is in staat om zoveel mogelijk stress bij het paard te voorkomen.

Het resultaat kan worden getoetst door middel van een praktische toets, of door middel van een theoretische toets aan de hand van een casus.

Benodigde materialen

- Halster
- Touw
- Stethoscoop
- Klok/Horloge
- Hoevenkrabber
- Thermometer
- Praam
- Kluisters (Opvoelbox)

Mogelijke uitbereiding van complexiteit

- Het maken van een gezondheidskalender of vruchtbaarheid/ziektekaart voor een paardenbedrijf.
- EHBO paard.

Bronnen

1. Breukink, J.H.(2007). Gezondheid en ziekte bij paarden. Nederland: Tirion Natuur
2. Muiswinkel van, K. en Daalen van, T.(2010). Van Hoofd tot staart. Nederland: BIT
3. Hannes, C. (2008). Gebitsverzorging bij paarden. Nederland: Forte
4. Offereins, E.(2005). Paardebenen. Nederland: Almere : EquiCare
5. Offereins, E. en Hartog den, P. en Stolk, P. (2010). EHBO Paard. Nederland: KNHS
6. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid, Basiskennis en EHBO. Nederland: Reed business
7. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid 2, Huid, haar en hoeven. Nederland: Reed business
8. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid 3, Kreupelheid en revalidatie. Nederland: Reed business
9. Rose, M.(2000).Handboek voor de stalmeester. Nederland: Tirion Uitgevers
10. Pavord, T. (2011). Handboek Paarden Ziekten. Nederland: Veltman uitgevers B.V

⁷ Gebaseerd op Herik, K. van den. en Winkler, P. Competentiepoeket, MBO niveau 3-4, Nederland: Eisma Edumedia

8.6 Showcase Medewerker Paardenhouderij niveau 2

De showcase is gebaseerd op de volgende kerntaak:

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Voert en verzorgt dieren.	Gezondheid	Basis gezondheidsbeoordeling.	De student is in staat, gedurende het voeren en verzorgen de gezondheid van de paarden te monitoren en afwijkingen vast te stellen.

Vereiste beginsituatie

De deelnemer heeft kennis van:

- Basiskennis gedrag van een paard.

De deelnemer is in staat de volgende vaardigheden uit te voeren:

- Het hanteren van een paard tijdens de dagelijkse gang van zaken in stressvrije situaties.

Situatiebeschrijving

Stel je voor dat je werkt op een fokkerij/dekstation. Op het bedrijf vindt het hele proces van bevruchten tot geboorte plaats. Jij assisteert regelmatig bij de handelingen die daarbij gedaan worden aan het paard. Het is belangrijk dat jij goed weet welke handelingen van jou worden verwacht en hoe je dit op een goede manier kunt doen. Hierdoor ervaart het paard minder stress, wat voor het welzijn van het paard belangrijk is.

Leeractiviteiten

De deelnemer verwerft kennis over:

- De normaalwaarden van de voortplantingscyclus van het paard.
- De handelingen die rondom het voortplantingsproces van het paard plaatsvinden.*
- Het hanteren van paarden in stressvolle situaties en de positie die de helper inneemt.*

De deelnemer verwerft de volgende vaardigheden:

- Het vaststellen en rapporteren van afwijkingen in de gezondheid van het paard in relatie tot de voortplantingscyclus.
- Het omgaan met het paard in situaties die stress op kunnen roepen.*
- Het toepassen van middelen die (eventueel) nodig zijn om het paard te fixeren en indien nodig deze middelen toepassen (praam, kluisters, opvoelbox etc.).*
- Het innemen van de juiste positie en bieden van adequate hulp als assistent van de behandelaar (dierenarts, inseminator, stalmeester, etc.).*

De deelnemer werkt aan de volgende aspecten van een beroepshouding:

- Oog hebben voor het welzijn van het paard in situaties waarin enige mate van stress niet altijd te voorkomen is.*

* Op deze leeractiviteiten ligt de nadruk tijdens deze showcase.

Mogelijke onderliggende competenties die bijdragen aan een juiste beroepshouding⁸

- E: Samenwerken en overleggen
- F: Ethisch en integer handelen
- K: Vakdeskundigheid toepassen
- L: Materialen en middelen inzetten
- T: Instructies en procedures opvolgen

Resultaat

- De deelnemer is in staat het paard in stressvolle situaties en bij stressvolle handelingen te hanteren en indien nodig te fixeren.
- De deelnemer is in staat om zoveel mogelijk stress bij het paard te voorkomen.
- De deelnemer is in staat op evenwichtige wijze te assisteren bij (veterinaire) ingrepen rondom de voortplantingscyclus.

Het resultaat kan worden getoetst door middel van een praktische toets, of door middel van een theoretische toets aan de hand van een casus.

Benodigde materialen

- Halster
- Touw
- Thermometer
- Praam
- Kluisters
- Opvoelbox

Mogelijke uitbereiding van complexiteit

- Kennis van complicaties rondom bevruchting, dracht, geboorte en nazorg rondom geboorte.

Bronnen

47. Griffin, J. en Darling, K. (1999). Breeding horses. United Kingdom: Howell Book House
48. Vries de, P. (2005). Paardenfokkerij. Nederland: Tirion Uitgevers
- Breukink, J.H. (2007). Gezondheid en ziekte bij paarden. Nederland: Tirion Natuur

⁸ Gebaseerd op Herik, K. van den. en Winkler, P. Competentiepoeket, MBO niveau 3-4, Nederland: Eisma Edumedia

8.7 Showcase Dierenartsassistent paraveterinair niveau 4 (Horse & Health)

De showcase is gebaseerd op de volgende kerntaak:

Kerntaak	Welzijnsthema	Onderwerp	Adviesomschrijvingen
Draagt zorg voor opgenomen dieren en verleent eerste hulp.	Hanteren	Hanteren van het paard tijdens de opgenomen periode.	Het paard wordt zodanig gehanteerd, dat deze zoveel mogelijk vrij is van fysieke en psychische ongemakken.
	EHBO	Het verlenen van EHBO aan paarden.	De student is bij calamiteiten in staat EHBO te verlenen aan het paard, zodat er een zo groot mogelijke beperking van fysieke en psychische ongemakken gegarandeerd wordt.

Vereiste beginsituatie

De deelnemer heeft kennis van:

- Basiskennis gedrag van een paard.
- Gezondheidskenmerken paard.
- Basis EHBO paard.

De deelnemer is in staat de volgende vaardigheden uit te voeren:

- Het hanteren van een paard tijdens de dagelijkse gang van zaken in stressvrije situaties.
- Het vaststellen van afwijkingen in de gezondheid van het paard.
- Basisvaardigheden EHBO paard.

Situatiebeschrijving

Stel je voor dat jij op een paardenkliniek werkt, waar jij verantwoordelijk bent voor het verzorgen van de paarden die opgenomen. Daarnaast zorg je er voor het behandelplan dat de dierenarts opgesteld heeft wordt nageleefd. Hierbij hoort ook het nemen van beslissingen en het ingrijpen in noodsituaties als de dierenarts niet aanwezig is. Jij zorgt dat alle materialen die nodig zijn voor behandeling en EHBO te allen tijde klaar zijn voor gebruik.

Leeractiviteiten

De deelnemer verwerft kennis over:

- Verdieping EHBO paard.*
- Kennis van materialen en middelen aangaande gezondheidszorg en EHBO paard.*
- Principes rondom het hanteren en (indien nodig) fixeren van paarden in situaties waarin sprake kan zijn van stress.*

De deelnemer verwerft de volgende vaardigheden:

- Alle voorkomende handelingen die van toepassing zijn bij "verdieping EHBO paard" (zoals: drukverband, knevelverband, hoefverband, hoofdverband, fixeren bij een val van het paard).*

Het uitvoeren van werkzaamheden rondom het door de dierenarts opgestelde behandelplan (zoals: infuuszakken verwisselen, diverse monsters afnemen, APT controleren etc.).*

De deelnemer werkt aan de volgende aspecten van een beroepshouding:

- Oog hebben voor het welzijn van het paard tijdens de opnameperiode in de kliniek, met als doel de stress tot een minimum beperken.*

- Inschatten van de reikwijdte van het eigen handelen versus het inschakelen van de (behandelend) dierenarts.*

* Op deze leeractiviteiten ligt de nadruk tijdens deze showcase.

Mogelijke onderliggende competenties die bijdragen aan een juiste beroepshouding ⁹

- A: Beslissen en activiteiten initiëren
- E: Samenwerken en overleggen
- F: Ethisch en integer handelen
- J: Formuleren en rapporteren
- K: Vakdeskundigheid toepassen
- L: Materialen en middelen inzetten
- M: Analyseren
- N: Onderzoeken

Q: Plannen en organiseren

T: Instructies en procedures opvolgen

U: Omgaan met veranderingen en aanpassen

V: Met druk en tegenslag omgaan

Resultaat

- De deelnemer is in staat de gezondheidsparameters bij het paard systematisch waar te nemen en te meten.
- De deelnemer is in staat het paard in stressvolle situaties en bij stressvolle handelingen te hanteren en indien nodig te fixeren.
- De deelnemer is in staat om zoveel mogelijk stress bij het paard te voorkomen. >>

>> vervolg 8.7 Showcase Dierenartsassistent paraveterinair niveau 4 (Horse & Health)

- De deelnemer is in staat om alle voorkomende handelingen die van toepassing zijn bij “verdieping EHBO paard” uit te voeren.
- De deelnemer is in staat om het door de dierenarts opgestelde behandelplan uit te voeren.
- De deelnemer is in staat om bij voorkomende calamiteiten adequaat te handelen.

Het resultaat kan worden getoetst door middel van een praktische toets, of door middel van een theoretische toets aan de hand van een casus.

Benodigde materialen

- Halster
- Touw
- Stethoscoop
- Klok/Horloge
- Hoevenkrabber
- Thermometer
- Praam
- Kluisters
- Opvoelbox
- Verbandmaterialen
- Schaar
- Injectiespuiten (eventueel zonder naald)
- Sedatiemiddelen
- Latex handschoenen
- Gesteriliseerde instrumenten

Mogelijke uitbereiding van complexiteit

- Het maken van een behandelkaart voor opgenomen paarden.
- Het maken van een inventarisatielijst van EHBO materiaal en verzorgingsmaterialen.
- Het maken van een inventarisatielijst van materialen voor een gehele paardenkliniek.

Bronnen

1. Breukink, J.H.(2007). Gezondheid en ziekte bij paarden. Nederland: Tirion Natuur
2. Muiswinkel van, K. en Daalen van, T.(2010). Van Hoofd tot staart. Nederland: BIT
6. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid, Basiskennis en EHBO. Nederland: Reed business
7. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid 2, Huid, haar en hoeven. Nederland: Reed business
8. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid 3, Kreupelheid en revalidatie. Nederland: Reed business
- 10 Pavord, T. (2011). Handboek Paarden Ziekten. Nederland: Veltman uitgeverij B.V

9. Algemene inleiding HBO

Het hedendaagse paard beschikt in zijn DNA nog steeds over de blauwdruk voor een compleet patroon van natuurlijke gedragingen. Overal in de wereld waar gedomesticeerde paarden zijn teruggekeerd naar een bestaan in de vrije natuur, pakten zij de draad als het ware weer op waar deze 6000 jaar geleden was blijven liggen, toen de eerste paarden voor menselijk gebruik werden ingezet.

Ook de vierbenige bewoners van een pensionstalling onder de rook van Amsterdam zouden in de vrije natuur onmiddellijk weer in groepen gaan rondtrekken. Vooropgesteld dat beide sexen beschikbaar zijn, zouden zich weer groepen merries met één hengst vormen naast vrijgezelligengroepen van mannelijke dieren. De rolpatronen van minder en meer leidinggevende en minder en meer dominante individuen zouden zich uitkristalliseren en zo af en toe zou er een hengst voorbij komen die de voortplantingspartner van de merries het vuur al dan niet succesvol aan de schenen zou leggen.

Wat moet de hedendaagse Nederlandse paardenhouder met deze wetenschap? In elk geval niet zijn paard loslaten in de vrije natuur. Want die is er niet meer. Om paarden een habitat te bieden, waarin zij hun volledige patroon van natuurlijke gedragingen kunnen ontplooiën, moeten we naar de prairies van Noord-Amerika of de pampa's van Zuid-Amerika. Maar de amazone die elke dag op en neer fietst naar een pensionstal onder de rook van Amsterdam heeft ook geen paard gekocht om het een volledig patroon van natuurlijke gedragingen te laten ontplooiën: ze wil paardrijden!

Als gedomesticeerde diersoort heeft het paard ruimschoots bewezen dat het heel goed met de mens kan samenwerken en dat het ook prima kan leven onder diens hoede. Tot de genetische blauwdruk van het paard behoort immers ook het vermogen om in een gedomesticeerde omgeving te gedijen: dat kunnen verreweg de meeste diersoorten niet! Het paard kan compromissen sluiten met de mens als het gaat om huisvesting, voeding en arbeid. Het komt er wel op aan dat de mens voldoende kennis draagt van en rekening houdt met die blauwdruk waar elk paard mee wordt geboren. Bij het sluiten van genoemde compromissen heeft de mens maar te accepteren dat het paard bepaalde randvoorwaarden stelt. Randvoorwaarden ten aanzien van huisvesting, voeding, training, verzorging etc.

Het welzijn van het paard staat nooit helemaal op zichzelf. Het komt altijd in het geding doordat we iets met een paard doen. Al is het maar doordat we het in z'n eentje in een wei zetten. Of doordat we er zo in één paddock stoppen. Welzijn heeft vaak niet alléén met trainen of alléén met voeding of alléén met gezondheid te maken. Een gewaarborgd paardenwelzijn is gebaseerd op een complex van factoren, waarbij huisvesting, gezondheid, voeding en training allemaal een hoofdrol spelen.

Op de volgende pagina's vindt u een groot aantal beroepssituaties die rechtstreeks ontleend zijn aan de praktijk. Hoewel de omstandigheden van deze beroepssituaties steeds complex zijn (meerdere paardenhouderijaspecten zijn gelijktijdig in het geding), hebben alle casussen één centrale problematiek: paardenwelzijn. Het is aan de student om telkens op zoek te gaan naar een passend antwoord op de problematiek die in de casus wordt beschreven. Door literatuurstudie en onderzoek komt de student met een oplossing die recht doet aan zowel de blauwdruk van het paard als het gebruiksdoel van de mens. Soms zijn meerdere antwoorden goed, soms is er maar één passende benadering.

Het is aan de docent om zijn student in dit proces te begeleiden. Oriëntatie op het centrale thema – paardenwelzijn – is daarbij het primaire aandachtspunt.

10. Aansluiting bij onderwijsstructuur HBO

De competenties die in HBO opleidingen gebruikt worden (de Dublin-descriptoren) zijn algemene beroepscompetenties, waaraan de opleiding zelf de inhoudelijke kant van de opleiding kan koppelen. De competenties zijn beschreven op het niveau van een gediplomeerde HBO-er. Het spreekt voor zich dat er gedurende de opleiding een opbouw waarneembaar moet zijn, in de mate waarin de HBO student aan de HBO competenties voldoet.

De competenties voor het HBO zijn¹⁰:

1. Brede professionalisering: wil zeggen dat de afgestudeerde aantoonbaar is toegerust met actuele kennis die aansluit bij recente (wetenschappelijke) kennis, inzichten, concepten en onderzoeksresultaten en recente (internationale) ontwikkelingen in het beroepenveld teneinde zich te kwalificeren voor:
  - het zelfstandig uitvoeren van de taken als beginnend beroepsbeoefenaar.
  - het zelfstandig functioneren binnen een arbeidsorganisatie.
  - het vormgeven aan zijn eigen professionalisering.
2. Multidisciplinaire integratie: integratie van kennis, inzichten, houdingen en vaardigheden van verschillende inhoudelijke vakdisciplines.
3. (Wetenschappelijke) toepassing: toepassen van uit onderzoek (fundamenteel en toegepast) beschikbare inzichten, theorieën en concepten en onderzoeksresultaten bij vraagstukken waar afgestudeerden in hun beroepsuitoefening mee geconfronteerd worden.
4. Transfer en brede inzetbaarheid: toepassen van kennis, inzichten en vaardigheden in uiteenlopende beroepssituaties.
5. Creativiteit en complexiteit in handelen: definiëren en analyseren van vraagstukken waarvan het probleem op voorhand niet duidelijk is en waarvoor geen standaard-procedures van toepassing zijn.
6. Probleemgericht werken: het zelfstandig definiëren en analyseren van complexe probleemsituaties in de beroepspraktijk, op basis van relevante kennis en (theoretische) inzichten, (nieuwe) oplossingsstrategieën ontwikkelen en toepassen en de effectiviteit van nieuwe oplossingen beoordelen.
7. Methodisch en reflectief denken en handelen: het stellen van realistische doelen, eigen werkzaamheden planmatig aanpakken en reflecteren op eigen beroepsmatig handelen, op basis van het verzamelen en analyseren van relevante informatie.
8. Sociaalcommunicatieve bekwaamheid: communiceren en samenwerken in een multiculturele omgeving, internationale omgeving en een multidisciplinaire omgeving en het voldoen aan de eisen die het participeren in een arbeidsorganisatie stelt.
9. Basiskwalificering voor managementfuncties eenvoudige leidinggevende en managementtaken uitvoeren.
10. Besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid: ontwikkelen van begrip betrokkenheid bij ethische, normatieve en maatschappelijke vragen in de beroepspraktijk.

11. Opbouw Showcases HBO

De handreikingen voor het HBO worden gegeven door middel van showcases. De opzet van de showcases is bedoeld om inspiratie te bieden voor de docent om het thema welzijn te integreren in het onderwijs dat aangeboden wordt.

Omdat ieder HBO het onderwijs op eigen wijze vormgeeft, zijn de handreikingen algemeen van aard. Zo kunnen ze gemakkelijk aangepast worden aan de werkwijze die de opleiding hanteert. Of er nu gewerkt wordt vanuit traditionele lessen en instructies, of vanuit leerarrangementen, thema's of beroepssituaties, de showcase kan door docenten altijd passend gemaakt worden, naar eigen inzicht.

Indien de HBO student bepaalde basiskennis en/of -vaardigheden mist, kan deze gebruik maken van het MBO deel van dit document om daar inspiratie op te doen om zich de betreffende kennis en/of vaardigheden eigen te maken.

De showcase heeft een vaste structuur. Hierin komen telkens dezelfde uitgangspunten terug. De showcase is ontworpen naar

aanleiding van de tien HBO competenties. Hierbij zijn onderwerpen uit de actualiteit als inspiratie gebruikt om te laten zien hoe het onderwerp paardenwelzijn in het HBO onderwijs geïntegreerd kan worden.

De showcase is opgebouwd uit:

- Competentie
- Context
- Ongewenste situatie
- Opdracht
- Beroepsproduct

Verder wordt in een schema aangegeven:

- Centrale vraag
- Onderwerpen
- Deelvragen
- Extra aandachtspunten.

De showcase wordt afgesloten met een omschrijving van het eindniveau.

12. Uitwerking Showcases HBO

12.1 Welzijn na het spenen van veulens

Onderwerpen: voeding, gedrag en gezondheid

Competentie 3:

(Wetenschappelijke) toepassing: toepassen vanuit onderzoek (fundamenteel en toegepast) beschikbare inzichten, theorieën en concepten en onderzoeksresultaten bij vraagstukken waar afgestudeerden in hun beroepsuitoefening mee geconfronteerd worden.

Context:

Bedrijfsleider op een fokkerij van Friese paarden.

Ongewenste situatie:

Verminderde groei en stress na het spenen van de veulens. Uierontsteking bij een aantal moeders.

Opdracht:

Welke (voorzorgs)maatregelen zou de bedrijfsleider moeten treffen om deze ongewenste situatie te voorkomen? Welk advies geeft de voedingsadviseur, de etholoog en de dierenarts?

Beroepsproduct:

Artikel dat geplaatst zou kunnen worden in het verenigingsblad van stamboekorganisaties als het KWPN, KFPS, NRPS etc.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De bedrijfsleider kan aan de hand van een verantwoord plan zorg dragen voor het correct spenen van veulens.	Voeding	Aan welke voedingssituatie moet zijn voldaan alvorens het spenen kan plaats vinden?	Denk hierbij ook aan de voedingstoestand van de merrie.
	Gezondheid	Op welke wijze is de afweer van het veulen sterk genoeg voor het naderende spenen?	Denk hierbij ook aan entingen, ontwormen en het moment van spenen.
	Gedrag	Wanneer is het veulen sociaal aangepast en 'klaar' voor zijn nieuwe situatie?	Denk hierbij ook aan de samenstelling van de kudde waarin het veulen terecht zal komen en de sociale interactie die het zou moeten hebben met mensen.

Eindniveau:

Bij het spenen van veulens wordt veelvuldig gekeken naar de situatie zoals die in een natuurlijke setting zich voordoet. Veel stress bij moeder en veulen kan hierdoor worden verminderd. Onder gedomesticeerde omstandigheden zullen bijna altijd concessies gedaan moeten worden. Het is de kunst om ter wille van het welzijn van zowel het moederdier als het veulen hierin een acceptabele middenweg te vinden.

12.2 Welzijn op stal

Onderwerpen: huisvesting, gedrag en voeding

Competentie 1:

Brede professionalisering: wil zeggen dat de afgestudeerde aantoonbaar is toegerust met actuele kennis die aansluit bij recente (wetenschappelijke) kennis, inzichten, concepten en onderzoeksresultaten en recente (internationale) ontwikkelingen in het beroepenveld teneinde zich te kwalificeren voor:

- het zelfstandig uitvoeren van de taken als beginnend beroepsbeoefenaar .
- het zelfstandig functioneren binnen een arbeidsorganisatie .
- het vormgeven aan zijn eigen professionalisering.

Context:

Bedrijfsleider op een handelsstal waarbij veel verloop is van de paarden.

Ongewenste situatie:

Veel onrust en nervositeit op stal voorafgaand aan en tijdens het voeren. Paarden die veelvuldig hun dekens kapot scheuren. Paarden worden dagelijks een uur individueel in de paddock gelaten om blessures te voorkomen. Welk advies geeft de zoötechnicus, de etholoog en de voedingsdeskundige?

Opdracht:

Welke aanpassing(en) in het stalmanagement zijn inpasbaar en zullen het welzijn verbeteren?

Beroepsproduct:

Artikel voor Hoefslag.

>> vervolg 12.2 Welzijn op stal

Onderwerpen: huisvesting, gedrag en voeding

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De bedrijfsleider kan aan de hand van goed management bijdragen aan fysiek en mentaal fitte paarden.	Huisvesting	Op welke wijze kunnen de aanwezige paarden meer sociale interactie verkrijgen?	Management t.a.v. positie van de paarden die naast elkaar worden gezet en wellicht daardoor ook gemakkelijker samen voor langere tijd naar buiten kunnen. Stalmolen, weidegang? En hoe moet veilige weidegang eruit zien?
	Gedrag	Hoe kan het voeren rustiger verlopen met minder opwinding?	Ga na of frequentie en tijdstip van voeren invloed kunnen hebben op het getoonde gedrag. Is het type (ruw)voer bepalend voor het gedrag gedurende de dag?
	Voeding	Welk aandeel zou krachtvoer uit moeten maken in het rantsoen van deze (handels) paarden?	Ga ook na welke energieprestaties kunnen worden geleverd met uitsluitend ruwvoer als basis in het rantsoen. Kan dat?

Eindniveau:

Een (sport)paard heeft net als het van oorsprong wilde paard een gedragspatroon welke kan worden gezien als een blauwdruk voor zijn (sociale) ontwikkeling. Als het paard wordt gehinderd in het uitvoeren van dit gedrag kunnen gedragsproblemen ontstaan. Door tegemoet te komen aan de natuurlijke behoefte zal het paard beter in zijn vel komen te zitten waardoor het beter trainbaar en een prettiger dier in de omgang wordt. Minder stereotypieën en maagdarmproblemen zullen ontstaan als rekening wordt gehouden met bijvoorbeeld de behoefte aan structureel ruwvoer en de beschikbaarheid ervan.

12.3 Wantoestanden op paardenmarkten

Onderwerpen: hanteren van paarden en transport

Competentie 10:

Besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid: ontwikkelen van begrip betrokkenheid bij ethische, normatieve en maatschappelijke vragen in de beroepspraktijk.

Context:

Inspecteur van de Landelijke Inspectie Dienst (LID).

Ongewenste situatie:

Aanvoer van zieke, getraumatiseerde en niet-gesocialiseerde paarden op markten zorgen voor commotie bij publiek en politici.

Opdracht:

Welke aanpassingen zouden marktorganisaties moeten nemen waardoor inspecteurs in de toekomst alleen maar werkloos hoeven toe te kijken?

Beroepsproduct:

Protocol dat door iedere paardenmarktvereniging gehanteerd zou kunnen worden.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De marktorganisator kan voorafgaand, tijdens en na afloop van de markt het welzijn van de aangevoerde dieren garanderen.	Hanteren van (zieke, gewonde of getraumatiseerde) paarden.	Wanneer moet om welke reden worden ingegrepen als het hanteren van de aangevoerde paarden niet correct gebeurt?	Wat zou over het hanteren van de aangevoerde paarden in een draaiboek of marktreglement moeten staan? EHBO bij dieren? Dierenarts stand by? AID stand by?
	Transport	Waarop let de Rijksdienst voor het Wegverkeer als gecontroleerd wordt op de veiligheid van paardentransport?	Zouden aanpassingen in het bestaande protocol nodig moeten zijn?

Eindniveau:

Paardenmarkten zullen naar alle waarschijnlijkheid blijven bestaan en het is zaak om de omstandigheden voor de aangevoerde dieren zo min mogelijk stressvol te laten zijn. Bovendien is het zaak dat dieren die niet in orde zijn, geen toegang meer krijgen tot de markt maar thuis worden gelaten met de benodigde zorg. Als dit beleid algemeen gangbaar wordt, zullen excessen naar alle waarschijnlijk afnemen en op den duur verdwijnen.

12.4 Trainen van jonge paarden

Onderwerpen: fokkerij, training en gezondheid

Competentie 9:

Basiskwalificering voor managementfuncties eenvoudige leidinggevende en management-taken uitvoeren.

uit als gevolg van veterinaire problemen en niet omdat ze in aanleg te kort schieten.

Opdracht:

Welke maatregelen zullen er voor kunnen zorgen dat het verrichtingsonderzoek een onderzoek betreft op aanleg en geen 'survival of the fittest'?

Context:

Trainingsleider van het verrichtingsonderzoek bij het KWPN.

Ongewenste situatie:

Het verrichtingsonderzoek is bedoeld om (jonge) hengsten te beoordelen en hun sport-aanleg in te schatten. Te vaak vallen hengsten

Beroepsproduct:

Wetenschappelijk artikel waaruit kan worden opgemaakt hoe training verantwoord kan worden uitgevoerd.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De trainingsleider ziet toe op een dusdanige training waarbij de aanleg van de aangeleverde paarden gemeten kan worden.	Training	Hoe zou een verantwoorde training van jonge paarden er uit moeten zien?	Hoe anders is het trainen van een 3-jarige hengst in vergelijking met merries/ruinen van 3 of ouder?
		Op welke wijze komt het groepsgewijs testen van de hengsten tegemoet aan de trainbaarheid van de dieren?	Hoe kun je door groepsgewijze training het gedrag van de hengsten tijdens de training kanaliseren? Speelt de persoonlijkheid van de hengst hierbij nog een rol?
	Gezondheid	Welke blessures komen voort uit het te zwaar belasten van jonge paarden?	Zijn naderende blessures al vroegtijdig te herkennen? Hoe kan vervolgens de training worden gericht op preventie van overbelasting?

Eindniveau:

Een trainingsleider zal met zijn ervaring en vakmanschap het aantal blessures beperkt kunnen houden. Zolang die ervaring en vakmanschap er niet is, zou hij/zij vanuit de theorie de training moeten kunnen invullen en wel zodanig dat daardoor de natuurlijke aanleg van de dieren uiteindelijk goed kan worden vastgesteld zonder verdere medicatie en veterinaire handelingen.

12.5 Gezonde paarden fokken

Onderwerpen: fokkerij en gezondheid

Competentie 3:

(Wetenschappelijke) toepassing: toepassen van uit onderzoek (fundamenteel en toegepast) beschikbare inzichten, theorieën en concepten en onderzoeksresultaten bij vraagstukken waar afgestudeerden in hun beroepsuitoefening mee geconfronteerd worden.

ze gevraagd wordt. Helaas spelen vaak andere zaken op waardoor zij eerder uitvallen dan wat je zou verwachten. De 'pensioenleeftijd' ligt te laag.

Opdracht:

Welke aanpassingen in het fokkerijbeleid zullen de gezondheid en duurzaamheid van het ras vooruit brengen?

Context:

Fokkerijleider van het KFPS.

Ongewenste situatie:

Friese paarden worden gewaardeerd vanwege hun grote inzet en karakter in het werk dat van

Beroepsproduct:

Afstudeeronderzoek waarbij een zogenaamde prioritering wordt onderzocht en aanbevelingen uit zullen voortvloeien.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De fokkerijleider durft in het fokbeleid keuzes te maken die de gezondheid en duurzaamheid van het Friese paard versterken.	Fokkerij	Welke erfelijke kenmerken dragen bij aan het verbeteren van de constitutie van het ras?	Hoe kan fokkerij een bijdrage leveren aan het genoemde doel? Hoe groot is de erfelijkheid van de betreffende eigenschappen en op welk termijn mag je resultaat verwacht? Waaraan zou prioriteit moeten worden gegeven? Is het inbrengen van 'vreemd bloed' een optie en waarvoor dan precies? Welke factoren spelen een rol in de opfokperiode van het dier? Denk aan voeding, stalklimaat en beweging.
	Gezondheid	Hoe kan door goed management de gezondheid worden gewaarborgd?	Hoe zou de specifieke training van Friese paarden eruit moeten zien, gelet op de belastbaarheid en conditieverbetering.

Eindniveau:

Wanneer paarden op hoge leeftijd probleemloos kunnen worden bereden, dan mag je er van uit gaan dat daardoor de welzijnsbeleving van het paard, mits ook andere noodzakelijk omstandigheden geborgd zijn, op niveau zal blijven. Vroegtijdig uit de roulatie geraken leidt er vaak toe dat het paard minder beweging krijgt en dientengevolge te zwaar wordt met alle risico's die daarbij horen. Door vast te stellen op welke eigenschappen je zou kunnen selecteren en vervolgens te verbeteren, krijg je 'hardere' paarden die langer mee gaan en daardoor ook als 'senior' een prettiger leven zullen ervaren.

12.6 Identificatie en Registratie bij paarden

Onderwerpen: transport en gezondheid

Competentie 10:

Besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid: ontwikkelen van begrip betrokkenheid bij ethische, normatieve en maatschappelijke vragen in de beroepspraktijk.

Context:

I&R functionaris.

Ongewenste situatie:

De invoering van 'de chip' leek de oplossing voor veel welzijnsproblemen die aan het brandmerken kleefden. Dierenartsen constateren

nu vaker dan eerder hals en-rugproblemen en tumoren die mogelijk verband houden met de chip. Ook is fraude met de chip niet uit te sluiten.

Opdracht:

Geef aan hoe middels een goede I&R methode geen enkele paardenhouder hoeft te vrezen voor schade aan het paard.

Beroepsproduct:

Afstudeeronderzoek waarbij door een gedegen inventarisatie de ernst van de vermeende problematiek wordt blootgelegd.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De I&R functionaris kan aangeven met welk doel het I&R systeem bij zal dragen aan het verantwoord houden van paarden in Nederland.	Transport	Onder welke omstandigheden kan het I&R systeem de paardensector behoeden voor calamiteiten?	Welke positie neemt het paard in Europese wetgeving in? Waarom is de traceerbaarheid van paarden zo belangrijk? Welke belang hebben stamboekorganisaties in deze? Welke hiaten zitten er (nog) in het systeem?
	Gezondheid	Hoe groot is het vermeende probleem van de chip in relatie tot de hals-en rugproblemen?	Wat hebben experts tot dusver kwantitatief kunnen vaststellen in deze? Welke verbeteringen (leeftijd bij inbrengen of positie van de chip) zijn toepasbaar? Welke alternatieven zouden de chip kunnen vervangen? En kan men mensen met gewetensbezwaren hiermee tegemoet komen?

Eindniveau:

Wanneer studenten kunnen aangeven (op basis van het gevoerde onderzoek) welke (indien nodig) beleidsaanpassingen t.a.v. het chippen verbeteringen van het welzijn op zullen leveren, dan is daarmee ook de paardensector gebaat. Ook vanuit ethisch perspectief zou men een afweging moeten kunnen maken.

12.7 Ruimtelijke ordening en paardenwelzijn

Onderwerpen: gedrag en huisvesting

Competentie 3:

(Wetenschappelijke) toepassing: toepassen vanuit onderzoek (fundamenteel en toegepast) beschikbare inzichten, theorieën en concepten en onderzoeksresultaten bij vraagstukken waar afgestudeerden in hun beroepsuitoefening mee geconfronteerd worden.

Context:

Beleidsmedewerker paardenhouderij van de gemeente.

Ongewenste situatie:

De gemeente is huiverig voor het toestaan van zgn. schuilstallen vanwege de mogelijke verrommeling die er door zou kunnen

ontstaan. Bovendien is er veel onduidelijkheid over wat nu precies een schuilstal is en wat voor paarden in dit verband wenselijk is. Men wil absoluut niet dat overal maar 'stalletjes' de grond uit rijzen.

Opdracht:

Ga na hoe de gemeente tegemoet zou kunnen komen aan de wensen van paardenhouders die het gehele jaar het paard buiten willen houden.

Beroepsproduct:

Handboek voor gemeente-medewerkers die verantwoordelijk zijn voor de uitvoering voor (paarden)welzijn.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De beleidsmedewerker Ruimtelijke Ordening van de gemeente kan tegemoet komen aan eigenaren van paarden die hun dieren 'natuurlijk' willen houden.	Gedrag	Aan welke omstandigheden moet worden voldaan wil men een kudde paarden zowel binnen als buiten verantwoord kunnen houden?	Denk hierbij ook aan de samenstelling van de groep, de hiërarchie en het uitsluiten van verwondingen die in kuddes wellicht sneller kunnen ontstaan. Welke paardendichtheid is verantwoord te hanteren?
	Huisvesting	Op welke wijze komt men zowel 's zomers (hitte) als 's winters (nattigheid) tegemoet aan het buiten houden van paarden?	Denk ook aan de inrichting van de weide en de positie/vorm van de schuilstal/wand. Wellicht kan ook natuurlijke beschutting gebruikt worden?

Eindniveau:

Een paard permanent en onder alle omstandigheden buiten houden is in de ogen van sommige paardenhouders het summum dat je een paard kan aanbieden. Bij een aantal rassen zal dat ook zeker zo zijn maar de consequentie is wel dat het paard op een droge ondergrond moet kunnen staan en zal moeten kunnen schuilen als de weersomstandigheden extreem zijn. Vooral rond de plek waar ('s winters) ruwvoer verstrekt wordt is vaak onrust en zijn de omstandigheden nat en modderig waardoor mok en andere infecties op de loer liggen. Het handboek moet misstanden en oplossingen goed in beeld brengen.

12.8 Nieuwe 'paardenmensen' op weg helpen

Onderwerpen: hanteren van paarden en training

Competentie 4:

Transfer en brede inzetbaarheid: toepassen van kennis, inzichten en vaardigheden in uiteenlopende beroepssituaties.

Context:

Opleidingscoördinator van de KNHS.

Ongewenste situatie:

Nieuwkomers die de paardensport ontdekken als hobby hebben vaak nog maar weinig kennis van dieren, laat staan van hun welzijn. Zij kennen het wezen van paard (nog) niet en

ook de manier waarop paarden leren is vaak onbekend. Het welzijn van manegepaarden staat er door onder druk. Afgestompte paarden die weinig lust hebben in lopen is in veel gevallen het gevolg.

Opdracht:

Hoe kan de opleidingscoördinator hier wat aan doen?

Beroepsproduct:

Draaiboek voor het maken van een film waardoor elementaire kennis over het paard eigen gedrag in beeld kan worden gebracht.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De opleidingscoördinator kan met gerichte voorlichting het gedrag en de attitude beïnvloeden van nieuwkomers in de paardenhouderij.	Hanteren van paarden	Hoe kan elementaire kennis t.a.v. het houden en hanteren van paarden worden aangebracht?	Om welke basiskennis gaat het dan? Wat is de rol van instructeurs in het herkennen van hiaten? Denk aan het instellen van een 'diploma', zoals de Dierenbescherming voorstelt?
	Training	Welke trainingsprincipes zijn gangbaar bij paardrijden?	Denk hierbij ook aan datgene wat inspanning spier-fysiologisch en mentaal doet met het paard, de noodzaak van herstel en de juiste trainingsopbouw. Denk aan het herkennen van stress bij training en het herkennen van afgestompte dieren.

Eindniveau:

Juist 'beginnende' paardensporters zijn erg gretig in het verkrijgen van informatie aangaande het wezen en welzijn van het paard. Hun attitude kan nog helemaal gevormd worden en goede, op de doelgroep afgestemde informatie kan een belangrijke bijdrage leveren in het 'bottom-up' verbeteren van met name het welzijn van manegepaarden.

12.9 Geneesmiddelengebruik bij paarden

Onderwerp: gezondheid

Competentie 1:

Brede professionalisering: wil zeggen dat de afgestudeerde aantoonbaar is toegerust met actuele kennis die aansluit bij recente (wetenschappelijke) kennis, inzichten, concepten en onderzoeksresultaten en recente (internationale) ontwikkelingen in het beroepenveld teneinde zich te kwalificeren voor:

- het zelfstandig uitvoeren van de taken als beginnend beroepsbeoefenaar.
- het zelfstandig functioneren binnen een arbeidsorganisatie.
- het vormgeven aan zijn eigen professionalisering.

Context:

Official van de KNHS Wedstrijdsport.

Ongewenste situatie:

Beroepswedstrijdruiter hebben er alle belang bij om hun geblesseerde paard(en) zo snel mogelijk weer in de ring uit te brengen. Zonder dat ze het weten is de wachttijd van het gebruikte geneesmiddel nog niet voorbij: competitievervalsing? Bovendien is het geblesseerde paard door pijnstilling ogenschijnlijk niet ziek meer maar komt het welzijn toch onder druk te staan.

Opdracht:

Hoe om te gaan met de economische belangen van ruiters en het welzijn van het paard?

Beroepsproduct:

Digitale nieuwsbrief voor alle professionele wedstrijdruiter.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De verantwoordelijke official van de KNHS draagt zorg voor een faire competitie en het welzijn van sportpaarden.	Gezondheid	Welk onderscheid kan worden gemaakt tussen medicijnen die wel en die niet prestatieverhogend zijn?	Bij welke type behandelingen moet men oppassen, wil men niet met doping te maken krijgen?
		In hoeverre staat het welzijn van paarden onder druk wanneer niet goed herstelde paarden (te) snel weer in competitie worden ingezet?	Welke richtlijnen heeft de KNHS in deze opgesteld?

Eindniveau:

Wanneer de student kan aantonen dat een korte termijn benadering (waarbij een te snelle en daardoor ook onverantwoorde terugkeer van het geblesseerde paard in de sport) vaak zal leiden tot een nog ernstiger probleem, dan is de digitale nieuwsbrief in zijn opzet geslaagd. Uiteindelijk zal een lange termijnvisie het welzijn van het paard en die van de portemonnee beter kunnen garanderen. Voorbeelden kunnen ter illustratie dienen (Blauwendraads O'brien).

12.10 Gekwalificeerde 'paardenmensen'

Onderwerpen: paraveterinair en complementaire beroepen

Competentie 6:

Probleemgericht werken: het zelfstandig definiëren en analyseren van complexe probleemsituaties in de beroepspraktijk, op basis van relevante kennis en (theoretische) inzichten, (nieuwe) oplossingsstrategieën ontwikkelen en toepassen en de effectiviteit van nieuwe oplossingen beoordelen.

Context:

Beleidsmedewerker bij de Sector Raad Paarden (SRP).

Ongewenste situatie:

Het aantal mensen dat zich als professional uitgeeft in de paardenhouderij neemt toe. Te denken valt aan paraveterinaire en

complementaire beroepen. In het belang van het welzijn van paarden is het van groot belang dat het kaf van het koren wordt gescheiden. Of kunnen nieuwe, andere inzichten juist leiden tot een beter welzijn?

Opdracht:

Hoe kan de SRP en daarmee ook de paardenhouder, grip krijgen op deze materie?

Beroepsproduct:

Adviesrapport gericht aan de SRP waarin beleidsvoornemens worden genoemd.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De beleidsmedewerker van de SRP kan aangeven op welke terreinen gevaar voor onkundig handelen kan ontstaan en hoe deze situaties kunnen worden beperkt.	Paraveterinaire en complementaire beroepen.	In welke beroepsgroep(en) is daadwerkelijk sprake van een welzijnsprobleem bij paarden? Hoe kan met een kwaliteitsborgingsstelsel tegemoet gekomen worden aan het tegengaan van onverantwoorde praktijken?	Gekwalificeerde beroepsbeoefenaars zien alternatieve beroepsbeoefenaars soms als 'indringers' en 'broodroof'. In hoeverre is hun weerstand gegrond? Waar zou de controle moeten komen te liggen? Bij de beroepsgroep zelf, de SRP of bij de overheid?

Eindniveau:

Zowel ondernemers als hobbyisten in de paardenhouderij gaan er vaak vanuit dat wanneer een instructeur/hoefsmid/fysiotherapeut/tandarts hun erf oprijdt, dat zij dan te maken hebben met een gekwalificeerd iemand. Maar vaak valt dat nergens uit op te maken. Om te voorkomen dat 'free riders' schade aan paarden aanrichten, zou de uitkomst van het adviesrapport een duidelijk halt moeten toeroepen aan ondeskundigen. Tegelijkertijd moet het rapport ook ruimte laten voor inzichten die het welzijn van paarden kunnen verbeteren.

12.11 Ondernemen met paarden

Onderwerpen: hanteren van paarden en gezondheid

Competentie 3:

(Wetenschappelijke) toepassing: toepassen vanuit onderzoek (fundamenteel en toegepast) beschikbare inzichten, theorieën en concepten en onderzoeksresultaten bij vraagstukken waar afgestudeerden in hun beroepsuitoefening mee geconfronteerd worden.

Context:

Bedrijfsleider van een manege.

Ongewenste situatie:

De inzetbaarheid van paarden en pony's op maneges hangt sterk af van hun gezondheid en van datgene waarvoor zij worden ingezet. De 'gemakkelijkste' dieren worden het vaakst

gevraagd en de lastige dieren hebben vaker 'vrij'. Gevolg: overbelasting, kreupelheden, hoge dierenartsrekeningen en uiteindelijk het vertrek van afgedankte dieren. Goed management waarbij de inzet van de dieren goed wordt gestuurd komt de levensduur van de paarden ten goede maar hoe zit het dan met het rendement?

Opdracht:

Geef met een eenvoudig rekensom weer of investeren in welzijn loont of geld kost.

Beroepsproduct:

Artikel in het tijdschrift 'De Hippisch Ondernemer'.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De bedrijfsleider kan beargumenteerde aangeven welke (financiële) gevolgen investeringen in welzijn hebben voor het (leer)bedrijf.	Gezondheid	Welke ziektes/aandoeningen zullen verminderen als meer aandacht voor welzijn in het (leer)bedrijf zal worden gegeven?	Welke veterinaire kosten zullen toenemen en welke afnemen als gevolg van een verbeterd welzijnsmanagement?
	Hanteren van paarden.	Op welke wijze kunnen de aanwezige paarden goed worden gemonitord?	Denk ook aan registratie-systemen en het regelmatig uitvoeren van preventieve gezondheidscontroles enz. Hoe zou de inzet van de paarden moeten zijn rekening houdend met leeftijd en ontwikkeling en datgene wat van ze gevraagd wordt?

Eindniveau:

Welzijnsmanagement op maneges houdt in dat paarden en pony's op een dusdanige manier worden ingezet dat hun 'levensduur' en 'levenskwaliteit' zo goed als mogelijk wordt geborgd. Het begint al bij de aanschaf van de dieren; een klinische keuring kan al veel problemen voorkomen. Een belasting van de dieren die zich beperkt tot een maximum per dag en gevarieerde activiteiten. Inbouw van 'vakantie' voor de paarden. Het draagt bij tot een beter welzijn, maar leidt tot minder inkomsten per jaar. Daarentegen zullen ook de uitgaven dalen als kosten voor de curatieve zorg afnemen. Preventiekosten zullen toenemen door periodieke check-ups.

12.12 Investeren in welzijn

Onderwerpen: huisvesting

Competentie 3:

(Wetenschappelijke) toepassing: toepassen vanuit onderzoek (fundamenteel en toegepast) beschikbare inzichten, theorieën, concepten en onderzoeksresultaten bij vraagstukken waar afgestudeerden in hun beroepsuitoefening mee geconfronteerd worden.

Context:

Ondernemer die overweegt te investeren in een 'paardvriendelijke stal'.

Ongewenste situatie:

Op veel manegebedrijven zijn de box en de stand nog vaak de meest voorkomende huisvestingstypen voor de aanwezige dieren. In de ogen van de manegehouder vaak de

meest praktische, veilige en goedkope opties. Klanten en bezoekers zijn niet altijd enthousiast. Zij hebben gelezen over alternatieven zoals de HIT-actief-stal, de Duitse LAG-stal en het zogenoemde Paddock Paradise-concept. De ondernemer wil best investeren in welzijn maar dat heeft wel zijn prijs denkt hij.

Opdracht:

Op welke manier zijn welzijn en bedrijfs-economie hier met elkaar te verenigen? Maak een overzicht van alle voors en tegens. Wat wordt uiteindelijk het compromis?

Beroepsproduct:

Artikel in het tijdschrift: 'De Hippisch Ondernemer'.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De ondernemer kan een gedetailleerd plan maken waarbij wensen van klanten t.a.v. het welzijn van de aanwezige paarden vertaald worden naar een rendabel bedrijfsconcept.	Huisvesting	Welke vernieuwende huisvestingsopties dragen daadwerkelijk bij aan het verbeteren van het welzijn?	Welke nadelen hebben deze nieuwe huisvestingsopties t.a.v. benodigd oppervlak, benodigde arbeid enz? Hoe zullen deze extra investeringen terugverdiend moeten worden; tariefsverhogingen? Welke informatie zullen manegebezoekers ter harte moeten nemen t.a.v. veiligheid en omgang met paarden?

Eindniveau:

De investeringen die gedaan moeten worden in het kader van paardenwelzijn, hebben gevolgen voor de exploitatie van het bedrijf. De kosten per paard zullen in de meest gevallen aanmerkelijk toenemen. Ook de communicatie rond het hanteren van de aanwezige dieren in kuddeverband vergt goede voorlichting aan de manegeklanten. Kortom een ander stalling concept heeft positieve gevolgen voor het paard maar de kosten variëren sterk afhankelijk van de mate van automatisering en de arbeidsfilm.

12.13 Vooruitgang boeken in paardenwelzijn

Onderwerpen: huisvesting

Competentie 4:

Transfer en brede inzetbaarheid: toepassen van kennis, inzichten en vaardigheden in uiteenlopende beroepssituaties.

Context:

Medewerker bij de Dierenbescherming op het gebied van paardenwelzijn.

Ongewenste situatie:

De overheid laat het verbeteren van het welzijn van paarden in Nederland graag over aan de sector zelf. In de ogen van de Dierenbescherming laat deze verbetering al veel te lang op zich wachten. Zij willen maatregelen en komen zelf ook met suggesties zoals een verplicht diploma voor een ieder die verantwoordelijk

is voor het wel en wee van paarden. De sector reageert hierop met hoongelach.

Opdracht:

Bepaal de beste beleidsstrategie voor de Dierenbescherming op het gebied van het verbeteren van paardenwelzijn. Welk doel en welke bijbehorende middelen hebben het meeste effect en hebben ook het nodige draagvlak? Denk ook aan de handhaving van het voorgestelde beleid: uitvoerbaar en goedkoop!

Beroepsproduct:

Adviesrapport gericht aan de staatssecretaris van het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) waar de paardenhouderij onder valt met daarin beleidsvoornemens.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De medewerker van de Dierenbescherming zet zich beleidsmatig in voor het verbeteren van de welzijnsomstandigheden van de Nederlandse paarden en pony's.	Huisvesting	Aan welke omstandigheid is de grootste verbetering door te voeren? Welke doelstelling zou hiervoor geformuleerd moeten worden?	Denk hierbij aan: solitair gehouden paarden, stands als stallingsplaats en het onthouden van uitloop/weidegang. Welke welzijnsbeperkingen kleven aan bovengenoemde? Is een lobby voor het juridisch afdwingen van het aanpakken van bovengenoemde een optie? Hoe zou dit wettelijk kader er dan uit moeten zien en worden gecontroleerd?

Eindniveau:

Het voorgestelde Paardenbesluit, dat afkomstig is van de Dierenbescherming, heeft veel kritiek gehad vanuit de SRP. Een fundamenteel verschil bestaat in opvatting hoe een verbetering in de sector gerealiseerd moet worden. Middels voorlichting, zoals de SRP wil dan wel met wettelijke maatregelen, waar de Dierenbescherming voor staat. De SRP verwijst in dit verband graag naar de ongeorganiseerde paardenhouders die in hun ogen bovendien voor een slechte beeldvorming zorgen. De Dierenbescherming wil met maatregelen welzijnsverbetering afdwingen maar lijkt niet over de taal van de paardenhouder te beschikken waardoor onbegrip en een patstelling lijkt te ontstaan.

12.14 Interactie tussen ruiter en paard

Onderwerpen: gedrag en fysiologie van de ruiter

Competentie 5:

Creativiteit en complexiteit in handelen: definiëren en analyseren van vraagstukken waarvan het probleem op voorhand niet duidelijk is en waarvoor geen standaardprocedures van toepassing zijn.

Context:

Onderzoeker bij NHB-Deurne.

Ongewenste situatie:

Wat is er mooier dan ruiter en paard in complete harmonie en ontspanning samen te zien werken? De praktijk laat vaak een heel ander

beeld zien: gestreste paarden, gefrustreerde ruiters en onbegrepen instructeurs.

Opdracht:

Er lijkt op het gebied van paardenwelzijn nog veel winst te kunnen worden geboekt in een betere match tussen ruiter en paard. Maar hoe kunnen hier concreet oplossingen voor worden aangereikt?

Beroepsproduct:

Video-instructie waarbij voorbeelden uit het rapport 'Match or Mismatch' worden gevisualiseerd.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
Welke verbetering in de afstemming tussen ruiter en paard zullen een aanmerkelijke bijdrage opleveren in het welzijn van het paard/pony?	Gedrag	Aan welke gedragingen onder het zadel valt op te maken dat het paard te maken heeft met stress en niet met inspanningsactiviteit?	Denk hierbij aan kenmerken die ook op een ethogram horen te staan: zoals het veelvuldig mesten en het zweten op onlogische plaatsen op het lichaam.
	Fysiologie en motoriek van de ruiter.	In hoeverre heeft het (negatief) inwerken van de ruiter gevolgen voor het waargenomen stressniveau bij het paard?	Maak goed onderscheid tussen dat wat zijn oorsprong heeft bij de ruiter en dat wat van het paard zelf of vanuit zijn omgeving afkomstig is. Bij het laatste valt te denken aan een minder krachtige achterhand, weinig losgelatenheid etc. Of vanuit de omgeving: interactie met andere paarden of prikkels die schrik veroorzaken.

Eindniveau:

Onderstaande videolink is een bestaande link maar zou verder uitgewerkt moeten worden. Met name de rol en inwerking van de ruiter wordt beperkt toegelicht. Hier ligt de uitdaging voor de student. De match tussen ruiter en paard zal uiteindelijk kunnen verbeteren als de rol van de ruiter in relatie tot de gedragingen van het paarden op de beelden beter worden beschreven. <http://www.ontwikkelcentrum.nl/matchmismatch>

12.15 De ruiter en zijn beperkingen

Onderwerpen: training en hulpmiddelen en fysiologie van de ruiter

Competentie 5:

Creativiteit en complexiteit in handelen: definiëren en analyseren van vraagstukken waarvan het probleem op voorhand niet duidelijk is en waarvoor geen standaardprocedures van toepassing zijn.

Context:

Ontwikkelaar van de cursus 'De Onzichtbare Ruiter'.

Ongewenste situatie:

Door de verbetering van de paarden die door de fokkerij tot stand is gebracht, heeft de Nederlandse ruiter een topatleet tot zijn/haar

beschikking. Maar wat blijkt: veel ruiters zijn niet de stimulerende maar de beperkende factor in de opleiding van deze atleten. Fysieke en mentale begeleiding van de ruiter is kennelijk noodzakelijk om het paard tot betere prestaties te kunnen laten komen.

Opdracht:

Hoe ziet globaal de cursus 'De Onzichtbare Ruiter' eruit?

Beroepsproduct:

Globale opzet van het cursusprogramma en inhoud.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De ontwikkelaar kan een cursusprogramma samenstellen met daarin aandacht voor de fysieke en mentale ontwikkeling van de ruiter.	Training en hulpmiddelen.	Op welke wijze kan het welzijn van het paard worden verbeterd als de ruiter minder een beroep hoeft te doen op 'noodoplossingen' als zweep, sporen enz.?	Denk hierbij aan: leerprincipes, bekrachtigingen etc.
	Fysiologie en emotionele ontwikkeling van de ruiter.	Welke bijdrage levert een sportpsycholoog in het verminderen van stress bij zowel ruiter als paard?	Denk hierbij aan: omgaan met wedstrijdspanning etc.

Eindniveau:

Veel (professionele) ruiters en amazones zien hun prestaties te paard verbeteren doordat ze gebruik maken van trainingen die hun fysieke en mentale capaciteiten doen toenemen. Hiervan profiteert ook het paard omdat het als atleet zijn natuurlijke kwaliteiten veel meer tot wasdom kan komen. Dientengevolge komt het rijden van paarden minder in een kwaad daglicht te staan, omdat het paardenwelzijn er ook door verbetert. De vertaalslag naar de hobbyruiters zou de volgende stap moeten zijn.

12.16 Cultuurverschillen t.a.v. het houden van paarden

Onderwerpen: fokkerij en gezondheid

Competentie 8:

Sociaal communicatieve bekwaamheid: communiceren en samenwerken in een multiculturele omgeving, internationale omgeving en een multidisciplinaire omgeving en het voldoen aan de eisen die het participeren in een arbeidsorganisatie stelt.

Context:

Stamboekmedewerker van het Trekpaardenstamboek Nederland.

Ongewenste situatie:

Veel fokkers en eigenaren van Belgische Trekpaarden kunnen er nog maar moeilijk aan wennen dat in Nederland een verbod geldt voor het couperen van de staart. Zij beroepen zich op de traditionele oorsprong van het

couperen en de folklore. Door het verbod in Nederland laten de 'liefhebbers' van trekpaarden de ingreep in België doen. Zo komen ondanks wettelijke maatregelen al jaren gecoupeerde dieren op de Nederlandse stamboekkeuringen.

Opdracht:

Hoe kan de stamboekmedewerker de 'die hards' die niets willen weten van een verbod toch meekrijgen bij de acceptatie hiervan zonder dat zij het stamboek de rug zullen toekeren? Welke argumenten spelen een rol?

Beroepsproduct:

Ontwikkel een folder die het stamboek kan gebruiken om daarmee een gedragsverandering onder de stamboekleden te bewerkstelligen.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De stamboekmedewerker kan een gedragsverandering realiseren onder de fokkers t.a.v. de eigen waarde van het paard.	Gezondheid	Welke bijdrage levert de staart van het paard aan het welzijn? Welke ethische bezwaren zitten vast aan het couperen?	Denk hierbij aan de impact van de verwondingen die het gevolg zijn van couperen (ontstekingen), de pijn bij het paard tijdens en direct na het couperen en het ongemak in het weghouden van insecten.
	Fokkerij	Welk fokdoel hanteert het stamboek van trekpaarden en in hoeverre is staartdracht daar een onderdeel van?	Heeft het veronachtzamen van de staartdracht gevolgen voor het beoordelen van de locomotie van het dier?

Eindniveau:

Een gedragsverandering realiseren bij doorgewinterde liefhebbers van paarden die emotioneel zo betrokken zijn bij hun ras is bijna onrealiseerbaar. Als de folder kan aanhaken bij diezelfde emotie en beleving, zonder hoogdravend, belerend of wetenschappelijk te worden, dan is er een kans van slagen.

12.17 Cultuurverschillen t.a.v. het paardentoeerisme in Europa

Onderwerpen: hanteren van paarden

Competentie 8:

Sociaal communicatieve bekwaamheid: communiceren en samenwerken in een multiculturele omgeving, internationale omgeving en een multidisciplinaire omgeving en het voldoen aan de eisen die het participeren in een arbeidsorganisatie stelt.

Context:

Medewerker van hippisch reisbureau in Nederland.

Ongewenste situatie:

Menig toerist die ooit een paardrijdvakantie in het buitenland heeft geboekt weet hoe anders men in het buitenland aankijkt tegen de omgang met paarden dan in Nederland. Ter plaatse is het lastig om daar als toerist wat van te zeggen maar als men het had geweten had

men wellicht een andere vakantie/bestemming geboekt. Middeleeuws harnachement, het kluisteren van paarden, te zware ruiters op te fragiele paarden en nog veel meer narigheid; je komt het allemaal tegen.

Opdracht:

Maak een inventarisatie van de diverse Europese landen waar hippische (vakantie)reizen naar toe kunnen worden geboekt en de mogelijke bezwaren die deze bestemmingen hebben voor toeristen als het gaat om het welzijn van de daar aanwezige paarden.

Beroepsproduct:

Overzicht van Europese landen met daarbij een beschrijving/kwalificatie waaruit het welzijnsniveau van de daar gehouden paarden valt op te maken.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De medewerker van het toerismebureau kan hippisch recreanten informeren omtrent de welzijnsstatus van paarden in Europa.	Hanteren van paarden.	In hoeverre spelen culturele verschillen een rol in de wijze waarop met paarden wordt omgegaan? Hoe ziet een Multi Criteria Analyse eruit waardoor een eendoordeel kan worden gegeven omtrent het welzijn van paarden in een bepaald land?	Denk hierbij vooral om de interactie tussen mens en paard. Kan een kritische houding van toeristen een verandering in de attitude bij hippisch ondernemers in het buitenland bewerkstelligen? Zijn wettelijke maatregelen van kracht? Publieke opinie?

Eindniveau:

Het beroepsproduct zou een overzicht moeten bieden op basis waarvan hippische toeristen gemakkelijker een landenkeuze kunnen maken. Tegelijkertijd moet ook de reisbranche zich realiseren dat een dergelijk overzicht niet te precies gemaakt kan worden, omdat er ook binnen landen verschillen zullen zijn. Doel is het begrip welzijn uit te splitsen en de onderdelen te wegen op basis van wat gangbaar is in een bepaald land.

12.18 Attent personeel

Onderwerpen: hanteren van paarden en paraveterinaire en complementaire beroepen

Competentie g:

Basiskwalificering voor managementfuncties eenvoudige leidinggevende en management-taken uitvoeren.

Context:

Manege-eigenaar die de status van paardvriendelijk bedrijf wil behouden.

Ongewenste situatie:

Een ster verdienen is natuurlijk één ding maar hem ook daadwerkelijk behouden een tweede. Veel hangt af van de medewerkers binnen het bedrijf die oog moeten hebben voor de inbedding van de filosofie van de ondernemer. Deze

filosofie luidt: 'Een tevreden paard zorgt voor tevreden klanten'. Hoe kan de ondernemer er voor zorgen dat zijn filosofie door iedereen gedragen wordt?

Opdracht:

Ontwikkel een doordacht plan waarmee de ondernemer op korte maar ook op langere termijn er voor kan zorgen dat het personeel het welzijn van de paarden ook daadwerkelijk gaat zien als kostbaarste goed.

Beroepsproduct:

Jaarplanning met bijbehorende protocollen voor het operationaliseren van welzijn.

Centrale vraag:	Onderwerpen	Deelvragen	Extra aandachtspunten
De manege-eigenaar weet zijn medewerkers te motiveren zodanig dat paardenwelzijn het 'unique selling point' is van het bedrijf	Hanteren van paarden	Welke handelingen voor medewerkers zullen moeten worden opgenomen in zgn. 'handlings-protocollen'?	Maak hierbij onderscheid tussen dagelijkse en periodieke acties die op het bord liggen van medewerkers. Denk ook aan het motiveren van medewerkers zich aan deze protocollen te houden.
	Paraveterinaire en complementaire beroepen	Welke bijdrage kunnen door osteopaten, fysiotherapeuten, paardentandartsen, instructeurs en anderen worden geleverd? Hoe beoordeel je hun professionaliteit?	Welke keurmerken staan garant voor de door hen geleverde kwaliteit?

Eindniveau:

Welzijn onderdeel maken van het personeelsmanagement op een hippisch bedrijf betekent dat allereerst bij het aannemen goed gescreend moet worden op de attitude van de medewerker(s). Daarnaast is coaching van het aanwezige personeel op dit punt van groot belang en wellicht kan men een bepaalde positieve waardering in het vooruitzicht stellen welzijnsdoelen worden gehaald. Te denken valt aan het mogen volgen van cursussen, symposia enz.

13. Tot slot

Met veel enthousiasme en gedrevenheid heeft de projectgroep gewerkt aan dit document. Het onderwerp welzijn is bij de projectgroep op deze manier werkelijk gaan leven. Gaandeweg het werken aan dit document hebben de projectgroepleden ervaren dat het onderwerp dierenwelzijn met zeer veel thema's uit het onderwijs raakvlakken heeft. De kunst was, dit zo in te kaderen dat het uitgewerkt kon worden tot concrete showcases die bruikbaar zijn voor het huidige onderwijs, maar daarnaast de docenten ook inspireren en uitdagen om het belangrijke thema dierenwelzijn in het onderwijs te verankeren. De projectgroep wenst de gebruikers dan ook veel plezier met dit document!

Maart, 2011

Bijlage

Bijlage I: Bronnenlijst MBO

Gezondheid:

1. Breukink, J.H.(2007). Gezondheid en ziekte bij paarden. Nederland: Tirion Natuur
2. Muiswinkel van, K. en Daalen van, T.(2010). Van Hoofd tot staart. Nederland: BIT
3. Hannes, C. (2008). Gebitsverzorging bij paarden. Nederland: Forte
4. Offereins, E.(2005). Paardebenen. Nederland: Almere : EquiCare
5. Offereins, E. en Hartog den, P. en Stolk, P. (2010). EHBO Paard. Nederland: KNHS
6. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid, Basiskennis en EHBO. Nederland: Reed business
7. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid 2, Huid, haar en hoeven. Nederland: Reed business
8. Hermens, E. (2005). Paard en gezondheid 3, Kreupelheid en revalidatie. Nederland: Reed business
9. Rose, M.(2000).Handboek voor de stalmeester. Nederland: Tirion Uitgevers
10. Pavord, T. (2011). Handboek Paarden Ziekten. Nederland: Veltman uitgevers B.V

Training:

11. Voest, E. (2006). Handleiding Grondwerk. Nederland
12. Voest, E.(2008). Handleiding Dubbele lange lijnen. Nederland
13. Voest, E. (2005). Handleiding Loswerken. Nederland
14. Higgins,G. en Martin,S. (2009).Hoe beweegt uw paard?. Nederland
15. Budiansky, S. (2002). De aard van het Paard. Nederland: Het Spectrum
16. Marlin, D. en Nankervis, K. (2002).Equine exercise physiology. United Kingdom: Blackwell Science
17. Haanstra, L. (2000). Longeren met Lammert Haanstra. Nederland: Tirion Natuur
18. Funnell, P.(2004). Trainen van het jonge paard. Nederland: Veltman Uitgevers
19. Radtke, S. (2005). Klassieke dressuur. Nederland: Tirion Uitgevers
20. Dekker, T. (2006). Het zadelboek. Nederland
21. Martin, S. (2008).Een sterkere rug in 15 minuten. Nederland: Tirion Uitgevers
22. Heuschmann, G. (2008).Dressuur onder vuur. Nederland: Tirion natuur
23. Bartels, T. en Bartels, J. (2010).Bewuster paardrijden. Nederland: Tirion Pegasus
24. Bowen, J. en Bayley. L. (2006). Springen met uw paard. Nederland: Veltman uitgevers
25. Naber – Lozeman, A. en Nieuwendijk, S. (2004). Basisboek Eventing. Nederland: Tirion Natuur

Gedrag:

26. Budiansky, S. (2002). De aard van het Paard. Nederland: Het Spectrum
27. Mills, D. en Nankervis, K. (2007). Het gedrag van het paard. Nederland: Tirion Natuur
28. Ontwikkelcentrum. Het paard en zijn oorsprong. Nederland
29. Ontwikkelcentrum. Omgang en gedrag. Nederland
30. Ontwikkelcentrum. Omgang en gedrag opdrachten. Nederland

Voeding:

31. Ellis, A. (2004).Paard en Voer. Nederland: Roodbont
32. Ontwikkelcentrum. De liefde gaat door de maag. Nederland
33. Ontwikkelcentrum. De liefde gaat door de maag Pathologie. Nederland
34. Praktijkonderzoek Veehouderij (2001). Merries –voeren-veulens: voeding in realtie tot osteochondrose. The Netherlands: WUR.
35. Frape, D. (2010). Equine nutrition and feeding , 4th edition. United States of America: Blackwell Publishing.
36. Offereins, E (1998). Paardentanden. Nederland: Almere : EquiCare

Welzijn:

37. Dierendonck van, M. (2006).The importance of social relationships in horses. Nederland: Universiteit van Utrecht
38. Dierendonck van, M. en Laarakker, E. en Voest, E. (2009). Het Tevreden Paard. Nederland: Fontaine Uitgevers B.V.
39. Ontwikkelcentrum. Verzorging van paard en stal. Nederland
40. Ontwikkelcentrum. Verzorging van paard en stal opdrachten. Nederland
41. Wijk-Jansen, E. Visser Riedstra, K. Verstegen, J. Kortstee, H. (2009). Passie voor Paarden. LEI Wageningen UR, Rapport 2009-024.
42. Ministerie landbouw, natuur en voedselkwaliteit (2007). Nota Dierenwelzijn. [online] cited 12.02.2011, <http://www.verduurzamingvoedsel.nl/files/publicaties/nota-dierenwelzijn.pdf>
43. Raad voor Dierenaangelegenheden (2003). Mogelijke dierenwelzijnproblemen in de paardenhouderij – inventarisatie van mogelijke dierenwelzijnproblemen in de niet-professionele paardenhouderij ten behoeve van de minister van landbouw, natuurbeheer en visserij. [online] cited 12.02.2011, <http://edepot.wur.nl/116337>
44. SRP (2004). Beleidsnotitie paardenhouderij. [online] cited 12.02.2011, <http://edepot.wur.nl/116481>
45. SRP (2009). Welzijn in de sector Paardenhouderij – Plan van aanpak. [online] cited 12.02.2011, <http://www.tinkerstamboek.nl/page6/page2/files/welzijnpaardenhouderij.pdf>
46. SRP (2010). Voortgangsrapportage Welzijn van de Sectorraad Paarden. [online] cited 12.02.2011, <http://www.sectorraadpaarden.nl/voortgangsrapportage.html>

Fokkerij:

47. Griffin, J. en Darling, K. (1999).Breeding horses. United Kingdom:Howell Book House
48. Vries de, P. (2005). Paardenfokkerij. Nederland: Tirion Uitgevers

>> vervolg Bijlage I: Bronnenlijst MBO

Huisvesting:

49. Pieters, A. ; Vink, I. ; Wolbers, H. (1998). Handboek huisvesting paarden. The Netherlands: Praktijkonderzoek Rundvee, Schapen en Paarden (RP). [online] cited 12.02.2011, <http://www.pv.wageningen-ur.nl/producten/boeken/themaboek/rsp/Themaboek%2033%20-%20Handboek%20Huisvesting%20Paarden.pdf>.
50. Kiley-Worthington, M. (2009). De natuur van het paard. Nederlands: Bloemendal uitgevers

Transport:

51. Ontwikkelcentrum. Harnachement en transport opdrachten. Nederland
52. Ontwikkelcentrum. Harnachement en transport. Nederland
53. Ritter, G., & Reifert, F. (2000). Paarden veilig transporteren. Nederland: Tirion.
54. Van Daalen, T. (2002). Trailerleven. Bit, (87/88), 42-43.
55. Van Daalen, T. (2002). Eng wiebelhokje: belevenissen van een paard in de trailer. Bit, (87/88), 50-53.
56. Van Dijk, D. (2006). Aanschaf van een trailer: kopen is één, schoonhouden twee. Hoefslag, 58 (42), 36-39.
57. Wetsteen, R. en Reitsma, B. (2002). Trailerreis. Bit, (87/88), 55.
58. Rijnders, D. (2006). Laadproblemen. Hoefslag, 58, (42), 10-13.
59. Geyskens, E. (2007). Transport van paarden. Nederland

Bijlage

Bijlage II: Bronnenlijst HBO

Fokkerij

1. Apter, R.C. and Householder, D.D. (1996). Weaning and weaning management of foals: a review and some recommendations. Journal of Equine Veterinary Science, 16: 428 - 435.
2. Blanchard, T.L. (2003). Manual of equine reproduction, 2nd edition. United States of America: Mosby.
3. Bos, H. (2007). Paarden houden: fokkerij, exterieur, voeding, huisvesting, gezondheid en welzijn van paarden. The Netherlands: Cadzand.
4. Bowling, A.T. and Ruvinsky, A. (2000). The genetics of the horse. United Kingdom: Wallingford CABI Publishing.
5. Fries, P. de (2000). Fokkerij. The Netherlands: Forte Uitgevers.
6. Griffith, J. and Darling, K. (1999). Breeding horses. United Kingdom: Howell Book House.
7. Hoffman, R.M., Kronfeld, D.S., Holland, J.L. and Greiwecrandell, K.M. (1995). Pre-weaning diet and stall weaning method influences on stress response in foals. Journal of Animal Science, 73: 2922 - 2930.
8. Holland, J.L., Kronfeld, D.S., Hoffman, R.M., Greiwecrandell, K.M., Boyd, T.L., Cooper, W.L. and Harris P.A. (1996). Weaning stress is affected by nutrition and weaning methods. Pferdeheilkunde, 12: 257 - 260.
9. Juarbe-Diaz, S.V., Houpt, K.A. and Kusunose, R. (1998). Prevalence and characteristics of foal rejection in Arabian mares. Equine Veterinary Journal, 30: 424 - 428.
10. Massey, R.E. (1991). Feeding and Socializing Orphaned Foals. Veterinary Medicine, 86: 518 - 525.
11. McCall, C.A., Potter, G.D. and Kreider, J.L. (1985). Locomotor, vocal and other behavioural responses to varying methods of weaning foals. Applied Animal Behaviour Science, 14: 27 - 35.
12. McKinnon, A.O., Voss, J.L. (1992). Equine reproduction. United States of America: Lea & Febrieger Publication.
13. Moons, C.P.H., Laughlin, K. And Zanella, A. J. (2005). Effects of short-term maternal separations on weaning stress in foals. Applied Animal Behaviour Science, 91: 321 - 335.
14. Morel, M.C.G.D. (2008). Equine reproductive physiology, breeding and stud management, 3rd edition. United Kingdom: Wallingford CABI Publishing.
15. Morel, M.C.G.D. (2005). Breeding horses. United Kingdom: Blackwell Publishing.
16. Muhonen, S., Lonn, M. and Rundgren, M. (2002). The behaviour of foals before and after weaning in groups. Proceedings of 36th ISAE conference in Egmond aan zee, The Netherlands 215.
17. Osinga, A. (2000). Fokken van het Friese paard, 1st edition. The Netherlands: Schaafsma & Brouwer Grafische Bedrijven van BV. Dokkum.
18. Samper, J.C. (2009). Equine breeding management and artificial insemination. United States of America: Saunders.

>> vervolg Bijlage II: Bronnenlijst HBO

Fokkerij

19. Sponenberg, D.P. (2009). *Equine Color Genetics*, 3rd edition. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
20. Waran, N.K., Clarke, N. and Farnworth, M. (2008). The effects of weaning on the domestic horse (*Equus caballus*). *Applied Animal Behaviour Science*, 110: 42 - 57.
21. Warren, L.K., Lawrence, L.M., Parker, A.L., Barnes, T. and Griffin, A. S. (1998). The effect of weaning age on foal growth and radiographic bone density. *Journal of Equine Veterinary Science*, 18: 335 - 346.
22. Weerd, M. de, Oldenbroek, J.K. (2010). Het paard in Nederland. [online] cited 12.02.2011, <http://edepot.wur.nl.ezproxy.library.wur.nl/143551>.

Fysiologie ruiter

23. Byström, A., Rhodin, M., von Peinen, K., Weishaupt, M.A., Roepstorff, L. (2009). Basic kinematics of the saddle and rider in high-level dressage horses trotting on a treadmill. *Equine Veterinary Journal*, 41: 280-284.
24. Byström, A., Rhodin, M., von Peinen, K., Weishaupt, M.A., Roepstorff, L. (2010). Kinematics of saddle and rider in high-level dressage horses performing collected walk on a treadmill. *Equine Veterinary Journal*, 42: 340 – 345.
25. Harris, S., Brown, P., (2005). *The Visible Rider (Anatomy in Motion)*. United Kingdom: Trafalgar Square Computer & Audio.
26. Kang, O.D, Ryu, Y.C., Ryew, C.C., Oh, W.J., Lee, C.E., and Kang, M.S. (2010). Comparative analyses of rider position according to skill levels during walk and trot in Jeju horse. *Human Movement Science*, 29: 956-963.
27. Patterson, M., Doyle, J., Cahill, E., Caulfield, B., Persson, U.M. (2010). Quantifying show jumping horse rider expertise using IMUs. *Engineering in Medicine and Biology Society (EMBC), 2010 Annual International Conference of the IEEE*. Roberts, M., Shearman, J. and Marlin, D. (2009). A comparison of the metabolic cost of the three phases of the one-day event in female collegiate riders. *Comparative Exercise Physiology*, 6: 129-135.
28. Von Peinen, K., Wiestner, T., Bogisch, S., Roepstorff, L., van Weeren, P.R., Weishaupt, M.A. (2009). Relationship between the forces acting on the horse's back and the movements of rider and horse while walking on a treadmill. *Equine Veterinary Journal*, 41: 285 – 291.

Gedrag

29. Budiansky, S. (2002). *De aard van het Paard*. The Netherlands: Het Spectrum.
30. Cooper, J.J. and McGreevy, P. (2002) Stereotypic behaviour in the stabled horse: causes, effects and prevention
31. without compromising horse welfare. In: Waran, N. (2002). *The welfare of horses*. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
32. Cooper, J.J. and Albentosa, M.J. (2005). Behavioural adaptation in the domestic horse: potential role of apparently abnormal responses including stereotypic behaviour. *Livestock Production Science*; 92: 177-182.

33. Cooper, J.J. and Mason, G.J. (1998). The identification of abnormal behaviour and behavioural problems in stabled horses and their relationship to horse welfare: a comparative review. *Equine Veterinary Journal; Supplement 27*: 5-9.
34. Goodwin, D. (2002). *Horse Behaviour: Evolution, Domestication and Feralisation*. In: Waran, N. (2002). *The welfare of horses*. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
35. Kiley – Worthington, M. (1999). *The behavior of horses in relation to management and training*. United Kingdom: J.A. Allen & Co.
36. Hausberger, M., Sondergaard, E. and Martin-Rosset, W. (2007). *The horse behaviour and welfare*. France: EAAP Scientific Series.
37. Keiper, R.R. (1988). Social interactions of the Przewalski horse (*Equus przewalski Poliakov, 1881*) herd at the Munich zoo. *Applied Animal Behaviour Science*; 33: 89-97.
38. Keiper, R.R. and Keenan, M.A. (1980). Nocturnal activity patterns of feral ponies. *Journal of Mammalogy*; 61: 116-118.
39. Keiper, R.R. and Receveur, H. (1992). Social interactions of free-ranging Przewalski horse in semi-reserves in the Netherlands. *Applied Animal Behaviour Science*; 33: 303–318.
40. Mills, D.S. en McDonnell, S.M. (2005). *The domestic horse, the origins, development and management of its behavior*. United Kingdom: Cambridge University Press.
41. Mills, D.S. and Nakervis, K.J. (1998). *Equine Behaviour: Principles and Practice*. United Kingdom: Wiley – Blackwell.
42. McDonnell, S. (2003). *A Practical Field Guide to Equine Behaviour: Equid Ethogram*. United Kingdom: Eclipse Press.
43. McGreevy, P. (2004). *Equine behaviour: A guide for veterinarians and equine scientists*. United Kingdom: Saunders.
44. Nicol, C. (1999). Understanding equine stereotypies. *Equine Veterinary Journal; Supplement 28*: 20-25.
45. Nicol, C. (1999). Understanding equine stereotypies. The role of the horse in Europe. *Equine Veterinary Journal; Supplement*: 56-57.
46. Nicol, C.J., Badnell-Waters, A.J., Bice, R., Kelland, A., Wilson, A.D. and Harris, P. A. (2005). The effects of diet and weaning method on the behaviour of young horses. *Applied Animal Behaviour Science*, 95: 205 - 221.
47. Nicol, C.J., Davidson, H.P.D., Harris, P.A., Waters, A.J. and Wilson, A.D. (2002). Study of crib-biting and gastric inflammation and ulceration in young horses. *Veterinary Record*, 151: 658 - 667.
48. Nicol, C.J., Badnell-Waters, A.J. (2005). Suckling behaviour in domestic foals and the development of abnormal oral behaviour. *Animal Behaviour*, 70: 21 - 29.
49. Pereladova, O.B., Sempere, A.J., Soldatova, N.V., Dutov, V.U., Fisenko, G., Flint, V.E. (1999). Przewalski's horse—adaptation to semi-wild life in desert conditions. *Cambridge Journals Online*; 33: 47–58.
50. Williams, J.L, Friend, T.H., Collins, M.N., Toscano, M.J., Sisto-Burt, A. and Nevill, C.H. (2003). Effects of imprint training procedure at birth on the reactions of foals at age six months. *Equine Veterinary Journal*, 35: 127 - 132.

>> vervolg Bijlage II: Bronnenlijst HBO

Gedrag

51. Waters, A.J., Nicol, C.J. and French, N.P. (2002). Factors influencing the development of stereotypic and redirected behaviours in young horses: findings of a four year prospective epidemiological study. *Equine Veterinary Journal*, 34: 572 - 579.
52. Waran, N.K. (2001). The social behaviour of horses. In: Keeling, L.J. and Gonyou, H.W. (2001). *Social behaviour in farm animals*. United Kingdom: CAB International.
53. Warring, G.H. (2003). *Horse behaviour*, 2nd edition. United States of America: Moyes Publications, William Andrew Publishing.

Gezondheid en EHBO

54. Bush, K. and Coumble, K. (2004). *Equine Emergency Bible*. United Kingdom: David & Charles.
55. Casey, R.A. (2002). Clinical problems associated with the intensive management of performance horses. In: Waran, N. (2002). *The welfare of horses*. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
56. Furr, M. and Reed, S. (2008). *Equine Neurology*. United States of America: Blackwell Publishing. (ook digital)
57. Hastie, P.S. (2001). *The British Horse Society (BHS) Veterinary Manual*. United Kingdom: Kenliworth Press Ltd.
58. Henson, F. (2009). *Equine Back Pathology: Diagnosis and Treatment*. United States of America: Blackwell Publishers.
59. Hinchcliff, K.W., Geor, R.J. and Kaneps, A.J. (2004). *Equine Sports Medicine and Surgery*. United Kingdom: Saunders Ltd.
60. Johnston, A.M. (1994). *Equine Medical Disorders*, 2nd edition. United States of America: Blackwell Publishers.
61. Knottonbelt, D.C., Blanc le, M., Lopate, C. and Pascoe R.R. (2003). *Equine stud farm medicine and surgery*. United Kingdom: Saunders Ltd.
62. McGowan, C., Goff, L. and Stubbs, N. (2007). *Animal Physiotherapy. Assessment, treatment and rehabilitation of animals*. United States of America: Blackwell Publishing.
63. Myers, J. (2005). *Horse safe: a complete guide to equine safety*. United States of America: CSIRO Publishing.
64. Rush, B. and Mair T. (2004). *Equine Respiratory Diseases*. United States of America: Blackwell Publishers.
65. Rooney, J.R. and Robertson, J.L. (1999). *Equine Pathology*. United States of America: Blackwell Publishers.
66. Pilliner, S. en Davies Z. (2004). *Equine Science Health and performance*. United Kingdom: Blackwell Publishing.

Hanteren

67. Parelli, P. (2005). *Natural-Horse-Man-Ship*. The Netherlands: Bloemendal Uitgevers.
68. Parelli, P., Swan, K. (2004). *Raise your hand if you love horses*. United States of America: Western Horseman.
69. Voest, E. (1999). *Freestyle Fase I*. The Netherlands: Emiel Voest Freestyle Trainingscentrum.
70. Voest, E. (2000). *Freestyle Fase II*. The Netherlands: Emiel Voest Freestyle Trainingscentrum.
71. Bartels, T. and Bartels, J. (2009). *Bewuster paardrijden, de trainingsmethoden van Academy Bartels*. The Netherlands: Forte Uitgevers.
72. Bartels, T., Bartels, I. and Bartels J. (2010). *Bewuster paardrijden, de nieuwste trainingsmethoden voor ruiter en paard*. The Netherlands: Trion Uitgevers.
73. Hempfling, K.F. (2010). *Niet ik zoek het paard, het paard zoekt mij*. The Netherlands: Rozhanitsa.
74. Hempfling, K.F. (2006). *De boodschap van de paarden*. The Netherlands: Uitgeverij Karnak.
75. Hempfling, K.F. (2008). *Natuurlijk paardrijden*. The Netherlands: Rozhanitsa.
76. Roberts, M. (2007). *Paarden wijze lessen voor de mens*. The Netherlands: Bloemendal Uitgevers.
77. Roberts, M. (2005). *Mijn trainingsmethoden in woord en beeld*. The Netherlands: Bloemendal Uitgevers.
78. Roberts, M. (2001). *De man die naar paarden luisterd*. Amsterdam: Ooievaar.
79. Swift, S. (2005). *Centered Riding 1*. United States of America: Trafalgar Square Books.
80. Swift, S. (2005). *Centred Riding 2: Further Exploration*. United States of America: Trafalgar Square Books.
81. Bromiley, M. (2009). *Natural Methods for Equine Health and Performance*, 2nd edition. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
82. Veldman, F. and Kooiman, I. (2005). *Natuurlijk Bekappen. Gezondere hoeven en betere prestaties in sport & recreatie*. The Netherlands: Paard Natuurlijk. Veldman, F. and Kooiman, I. (2007). *Paard Natuurlijk. Gezondere paarden en betere prestaties in sport & recreatie*. The Netherlands: Paard Natuurlijk.
83. Van Roover, S. (2005). *KNHS cursusboek (van) paarden houden: verantwoord omgaan met je paard en pony*. The Netherlands: KNHS.

Huisvesting

84. Ambrosiano, N.W., Harcourt, M.F. (2005). *Complete plans for building horse barns : big & small*. United States of America: Breakthrough Publications.
85. Christensen, J.W., Ladewig, J., Sondergaard, E. and Malmkvist, J. (2002). Effects of individual versus group stabling on social behaviour in domestic stallions. *Applied Animal Behaviour Science*, 75: 233 - 248.
86. Heleski, C.R., Shelle, A.C., Nielsen, B.D. and Zanella, A.J. (2002). Influence of housing on weanling horse behavior and subsequent welfare. *Applied Animal Behaviour Science*, 78: 291 - 302.
87. Klimsh, R., Hill, C. (2002). *Horse housing : how to plan, build, and remodel barns and sheds*. United Kingdom: Trafalgar Square Publishing.
88. Kurvers, C.M.H., Van Weeren, P.R., Rogers, C.W. and Van Dierendonck, M.C. (2006). Quantification of spontaneous locomotion activity in foals kept in pastures under various management conditions. *American Journal of Veterinary Research*, 67: 1212 - 1217.

>> vervolg Bijlage II: Bronnenlijst HBO

Huisvesting

89. Leffingwell, R. (2006). Ultimate horse barns. United States of America: MBI Publishing Company.
90. Mills, D.S., Clarke, A. (2002). Housing, Management and Welfare. In: Waran, N. (2002). The welfare of horses. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
91. Pieters, A. ; Vink, I. ; Wolbers, H. (1998). Handboek huisvesting paarden. The Netherlands: Praktijkonderzoek Rundvee, Schapen en Paarden (RP). [online] cited 12.02.2011, <http://www.pv.wageningen-ur.nl/producten/boeken/themaboek/rsp/Themaboek%2033%20-%20Handboek%20Huisvesting%20Paarden.pdf>.
92. Sectoraad Paarden & Vereniging van Nederlandse Gemeentes (2009). Paardenhouderij en ruimtelijke ordening, herziene handreiking voor de praktijk. [online] cited 12.02.2011, http://www.vng.nl/Documenten/Extranet/RuWo/Paardenhouderij_en_RO.pdf.
93. Van Gansbeke, S., Van den Bogaert, T., Vettenburg, N. (2001). Huisvesting van paarden. Belgium: Department Landbouw en Visserij. [online] cited 12.02.2011, <http://www2.vlaanderen.be/landbouw/downloads/dier/35.pdf>.
94. Visser, E.K., Ellis, A.D. and Van Reenen, C.G. (2008). The effect of two different housing conditions on the welfare of young horses stabled for the first time. Applied Animal Behaviour Science, 114: 521 - 533.
95. Wheeler, E.F. (2006). Horse Stable and Riding Arena Design. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
96. Worsley, G., Rolf, W.C. (2004). The British stable. United States of America: Yale University Press Publication.

Training

97. Budansky, S. (2002). De aard van het paard. The Netherlands: Het Spectrum.
98. Budras, K.D., Röck, S., Sack, W.O. (2008). Anatomy of the Horse: An Illustrated Text, 5th revised edition. Germany: Schlütersche.
99. Clayton, H. (1991). Conditioning sport horses. Canada: Veterinary Practice Publishing Company.
100. Evans, D.L. (2002). Welfare of racehorses during exercise training and racing. In: Waran, N. (2002). The welfare of horses. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
101. Harris, S., Brown, P. (2005). The Visible Horse (Anatomy in Motion). Trafalgar Square Computer & Audio.
102. Hinchcliff, K. and Geor, R. and Kaneps, A. (2008). Equine exercise physiology. United Kingdom: Elsevier Limited.
103. Hodgson, D.R., Rose, R.J. (1994). The athletic horse : principles and practice of equine sports medicine. United Kingdom: Saunders Ltd.
104. Kiley-Worthington, M. (1999). The behaviour of horses in relation to management and training. United Kingdom: J.A. Allen & Co.
105. Lansade, L., Bertrand, M., Boivin, X. and Bouissou, M.F. (2004). Effects of handling at weaning on manageability and reactivity of foals. Applied Animal Behaviour Science, 87: 131 - 149.
106. Lansade, L., Bertrand, M. and Bouissou, M.F. (2005). Effects of neonatal handling on subsequent manageability, reactivity and learning ability of foals.

107. Applied Animal Behaviour Science, 92: 143 - 158.
108. Lethbridge, E. (2009). Knowing your horse: a guide to equine learning, training and behaviour. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
109. Mal, M.E., McCall, C.A., Cummins, K.A. and Newland, M.C. (1994). Influence of pre-weaning handling methods on post weaning learning ability and manageability of foals. Applied Animal Behaviour Science, 40: 187 - 195.
110. Marlin, D. and Nankervis, K. (2002). Equine exercise physiology. United Kingdom: Blackwell Science.
111. McGreevy, P., McLean, A. (2010). Equitation Science. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
112. Miller, R.M. (2001). Fallacious studies of foal imprint training. Journal of Equine Veterinary Science, 21: 102 - 110.
113. Miller, R.M., and Close, P. (1991). Imprint training of the newborn foal. United States of America: Western Horseman.
114. Mills, D. and Nakervis, K. (1998). Equine Behaviour: Principles of Practice. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
115. Pilliner, S., and Davies, Z. (1996). Equine Science Health and Performance. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
116. Pilliner, S., Elmhurst, S., Davies, Z. (2002). The Horse in Motion: The Anatomy and Physiology of Equine Locomotion. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
117. Simpson, B.S. (2002). Neonatal Foal Handling. Applied Animal Behaviour Science, 78: 303 - 317.
118. Spier, S.J, Berger Pusterla, J., Villarroel, A. and Pusterla, N. (2003). Outcome of tactile conditioning of neonates, or "imprint training" on selected handling measures in foals. The Veterinary Journal, 168: 252 - 258.
119. Votion, D.M., Navet, R., Lacombe, V.A., Sluse, F., Essén-Gustavsson, B., Hinchcliff, K.W., Rivero, J.L.L., Serteyn, D. and Valberg, S. (2007). Review Article: Muscle energetics in exercising horses. Equine and Comparative Exercise Physiology, 4: 105 - 118.
120. Waran, N., McGreevy, P., Casey, R.A. (2002). Training methods and horse welfare. In: Waran, N. (2002). The welfare of horses. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
121. Williams, J.L., Friend, T.H., Toscano, M.J., Collins, M.N., Sisto-Burt, A. and Nevill, C.H. (2002). The effects of early training sessions on the reactions of foals at 1, 2 and 3 months of age. Applied Animal Behaviour Science, 77: 105 - 114.
122. Wilson, R.T. (2002). Specific Welfare problems associated with working horses. In: Waran, N. (2002). The welfare of horses. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.

Transport

123. Calabrese, R., Friend, T.H. (2009). Effects of Density and Rest Stops on Movement Rates of Unrestrained Horses during Transport. Journal of Equine Veterinary Sciences, 29: 782 - 785.
124. Clark, D. K., Friend, T. H. and Dellmeier, G. (1993). The effect of orientation during trailer transport on heart rate, cortisol and balance in horses. Applied Animal Behaviour Science, 38: 179 - 189.
125. Collins, M. N., Friend, T. H., Jousan, F. D. and Chen, S. C. (2000). Effects of density on displacement, falls, injuries, and orientation during horse transportation. Applied Animal Behaviour Science, 67: 169 - 179.

>> vervolg Bijlage II: Bronnenlijst HBO

Transport

126. Cross, N., van Doorn, F., Versnel, C., Cawdell-Smith, J. and Phillips, C. (2008). Effects of lighting conditions on the welfare of horses being loaded for transportation. *Journal of Veterinary Behavior: Clinical Applications and Research*, 3: 20 - 24.
127. Defra (2007). Welfare of animals during transport : advice for transporters of horses, ponies and other domestic equines. [online], cited 21.02.10, http://www.defra.gov.uk/foodfarm/farmanimal/welfare/transport/documents/transport_horses.pdf
128. Doherty, O., Booth, M., Cuddeford, D., Waran, N. and Salthouse, C. (1997). Study of the heart rate and energy expenditure of ponies during transport. *Veterinary Record*, 141: 589-592.
129. Friend, T. H., Martin, M. T., Householder, D. D. and Bushong, D. M. (1998). Stress responses of horses during a long period of transport on a commercial truck. *Journal of the American Veterinary Medical Association*, 212: 838 - 844.
130. Garey, S.M., Friend, T.H., Sigler, D.H., and Berghman, L.R. (2010). The effects of loose group versus individual stall transport on glucocorticosteroids and dehydroepiandrosterone in yearling horses. *Journal of Equine Veterinary Science*, 30: 696-700. Giovagnoli, G., Trabalza Marinucci, M., Bolla, A. and Borghese, A. (2002). Transport stress in horses: an electromyographic study on balance preservation. *Livestock Production Science*, 73: 247 - 254.
131. Jones, W. E. (2003). Transporting horses: Minimizing the stress. *Journal of Equine Veterinary Science*, 23: 543 - 545.
132. Knowles, T.G., Brown, S.N., Pope, S.J., Nicol, C.J., Warriss, P.D., Weeks, C.A. (2010). The response of untamed (unbroken) ponies to conditions of road transport. *Animal Welfare*, 19: 1 – 15.
133. Kohn, C.W. (2000). Guidelines for horse transport by road & air. United States of America: American Horse Shows Inc.
134. Lacono, C. M., Friend, T. H., Johnson, R. D., Krawczel, P. D. and Archer, G. S. (2007). A preliminary study on the utilization of an onboard watering system by horses during commercial transport. *Applied Animal Behaviour Science*, 105: 227 - 231.
135. Marlin, D. (2008). Horse transport. Nutrition of the exercising horse. Wageningen, Wageningen Academic Publishers, 125: 83 - 92.
136. Marlin, D., Kettlewell, P., Parkin, T., Kennedy, M., Broom, D., Wood, J. (2011). Welfare and health of horses transported for slaughter within the European Union Part 1: Methodology and descriptive data. *Equine Veterinary Journal*, 43: 78-87.
137. Owers, R., Meldrum, K. (2009). Animal Welfare; Long-distance transport of horses for slaughter. *Veterinary Record*, 165: 728 – 728. Stull, C. L. (1999). Responses of horses to trailer design, duration, and floor area during commercial transportation to slaughter. *Journal of Animal Science*, 77: 2925 - 2933.
138. Stull, C. L. and Rodiek, A. V. (2000). Physiological responses of horses to 24 hours of transportation using a commercial van during summer conditions. *Journal of Animal Science*, 78: 1458 - 1466.

139. Toscano, M. J. and Friend, T. H. (2001). A note on the effects of forward and rear-facing orientations on movement of horses during transport. *Applied Animal Behaviour Science*, 73: 281 - 287.
140. Waran, N. K. and Cuddeford, D. (1995). Effects of loading and transport on the heart rate and behaviour of horses. *Applied Animal Behaviour Science*, 43: 71 - 81.
141. Waran, N. K., Leadon, D. and Friend, T. H. (2002). The effects of transportation on the welfare of horses. In: Waran, N. (2002). *The welfare of horses*. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
142. Waran, N. K., Robertson, V., Cuddeford, D., Kokoszko, A. and Marlin, D. J. (1996). Effects of transporting horses facing either forwards or backwards on their behaviour and heart rate. *Veterinary Record*, 139: 7 - 11.

Voeding

151. Davidson, N., Harris, P. (2002). Nutrition and Welfare. In: Waran, N. (2002). *The welfare of horses*. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
152. Ellis, A. (2004). *Paard en Voer*. The Netherlands: Roodbont.
153. Frape, D. (2010). *Equine nutrition and feeding*, 4th edition. United States of America: Blackwell Publishing.
154. Hill, J. and Ellis, A. (2005). *Nutritional physiology of the horse*. United Kingdom: Nottingham University Press.
155. Juliand, V. and Martin-Rosset, W. (2005). *The growing horse: nutrition and prevention of growth disorders*. France: EAAP Scientific Series.
156. Lewis, D., Knight, A., Lewis, B. and Lewis, C. (1995). *Equine clinical nutrition: feeding and care*. United Kingdom: Wiley – Blackwell.
157. Meyer, H. (1992). *Pferdefütterung*. Germany: Parey.
158. Mirgala, N. and Martin-Rosset, W. (2006). *Nutrition and feeding of the broodmare*. France: EAAP Scientific Series.
159. Pagan, J.D. (2009). *Advances in equine nutrition IV*. United Kingdom: Nottingham Press.
160. *Praktijkonderzoek Veehouderij* (2001). *Merries –voeren-veulens: voeding in realtie tot osteochondrose*. The Netherlands: WUR.
161. Davies, Z. (2009). *Introduction to horse nutrition*. United Kingdom: Wiley – Blackwell.
162. Saastamoinen, M.T., Martin-Rosset, W. (2008). *Nutrition of the exercising horse*. The Netherlands: Wageningen Academic Publishers.
163. National Research Council of the National Academies Committee on Nutrient Requirements of Horses (2007). *Nutrient requirements of horses*, 6th revised edition. United States of America: National Academies.
164. Juliand, V. and Martin-Rosset, W. (2004). *Nutrition of the performance horse: which system in Europe for evaluating the nutritional requirements?* The Netherlands: Wageningen Academic Publishers.

>> vervolg Bijlage II: Bronnenlijst HBO

Welzijn

165. Kiley-Worthington, M. (1999). Equine Welfare. United Kingdom: Wiley-Blackwell.
166. Ministerie landbouw, natuur en voedselkwaliteit (2007). Nota Dierenwelzijn. [online] cited 12.02.2011, <http://www.verduurzamingvoedsel.nl/files/publicaties/nota-dierenwelzijn.pdf>
167. Raad voor Dierenaangelegenheden (2003). Mogelijke dierenwelzijnproblemen in de paardenhouderij – inventarisatie van mogelijke dierenwelzijnproblemen in de niet-professionele paardenhouderij ten behoeve van de minister van landbouw, natuurbeheer en visserij. [online] cited 12.02.2011, <http://edepot.wur.nl/116337>
168. SRP (2004). Beleidsnotitie paardenhouderij. [online] cited 12.02.2011, <http://edepot.wur.nl/116481>
169. SRP (2009). Welzijn in de sector Paardenhouderij – Plan van aanpak. [online] cited 12.02.2011, <http://www.tinkerstamboek.nl/page6/page2/files/welzijnpaardenhouderij.pdf>
170. SRP (2010). Voortgangsrapportage Welzijn van de Sectorraad Paarden. [online] cited 12.02.2011, <http://www.sectorraadpaarden.nl/voortgangsrapportage.html>
171. Suijkerbuijk, M. (2008). Sleutelrol voor welzijn – notitie welzijn KNHS. [online] cited 12.02.2011, <http://www.knhs.nl/objects/00013261.pdf>
172. Van Dierendonck, M. (2006). The importance of social relationships in horses. The Netherlands: University Utrecht.
173. Van Dierendonck, M., Laarakker, E. and Voest, E. (2009). Het tevreden paard. The Netherlands: Fontaine Uitgevers B.V.
174. Waran, N. (2002). The welfare of horses. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
175. Wijk-Jansen, E. Visser Riedstra, K. Versteegen, J. Kortstee, H. (2009). Passie voor Paarden. LEI Wageningen UR, Rapport 2009-024.
176. Zeitler-Feicht, M. (2004). Horse behaviour explained. United Kingdom: Manson Publishing Ltd.

Alle groene onderwijs- en onderzoeksinstituten van vmbo, mbo, hbo en universiteit werken samen binnen de Groene Kennis Coöperatie (GKC). In nauw contact met de buitenwereld werkt de GKC aan vernieuwing van het onderwijs voor leven lang leren: van jeugd tot volwassenen. Vragen uit de buitenwereld worden vertaald in regionale en (inter)nationale activiteiten voor het onderwijs binnen GKC-programma's rondom thema's zoals natuur en landschap, voeding en gezondheid, welzijn van dieren en ondernemerschap. De groene kennis wordt beschikbaar gesteld via www.groenkennisnet.nl.

Groene Kennis Coöperatie Postbus 601
6710 BP Ede
T 0318-648300
E info@gkc.nl
W www.gkc.nl

Hogeschool Van Hall Larenstein
Postbus 411
6700 AK Wageningen